

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

ENDÜLÜS MEDENİYETİ VE BATI AVRUPA'YA ETKİSİ

MERYEM HARMANKAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
PROF.DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN**

Konya-2022

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Meryem HARMANKAYA		
	Numarası	20811001017		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/ İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Endülüs Medeniyeti ve Batı Avrupa'ya Etkisi□			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Meryem Harmankaya

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Meryem HARMANKAYA		
	Numarası	20811001017		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/ İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	Endülüs Medeniyeti ve Batı Avrupa'ya Etkisi□			

ÖZET

711 yılı İslam tarihi, medeniyeti ve Avrupa açısından çok önemlidir. Bu yıldan 1492'ye kadar İber Yarımadası'nda hüküm süren Endülüs Müslümanları medeniyette oldukça ileri bir seviyeye gelmişlerdir. Önce Doğu'dan getirdikleri maddi ve manevi birikimle düzen kurmuşlar ardından her geçen gün bu düzeni geliştirmişlerdir. Astronomiden tıbbı, bayındırlıktan felsefeye, en özel saraylardan en nadide şiirlere kadar yaptıkları çalışmalarla hem Doğu'da hem Batı'da seslerini duyurmuşlardır. Kurdukları topraklarda yabancı dinden ve ırktan çokça olması problem teşkil etmemiş Endülüslüler tarafından avantaja çevrilmiştir. Bu parlak medeniyet başta yerli İspanya halkı olmak üzere zamanla tüm Batı Avrupa'yı etkisi altına almıştır. Avrupalılar bu medeniyeti tanımak ve bu seviyeye ulaşmak için Endülüs'e özel öğrenci ve heyetler göndermiştir. Bu medeniyete ait eserlerin birçoğu Avrupalılar tarafından kullanılmak üzere tercüme edilmiş, bunun için özel okullar kurulmuştur. Bu çabalar Endülüs medeniyetini daha iyi anlayan ve maddi- manevi büyük değişikliklere giden Batı Avrupa için dönüm noktası olmuştur. Kısaca Rönesans ve Reform'un yaşanmasında ve gelişmesinde Endülüs medeniyetinin katkısı büyüktür. Bu çalışmada Avrupa'nın ortasında böyle bir başarı elde eden Endülüslülerin kurdukları medeniyet ve Batı Avrupa'yı nasıl ve hangi konularda etkilediği ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Batı Avrupa, Medeniyet, Rönesans, İber Yarımadası.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Author's	Name and Surname	Meryem HARMANKAYA		
	Student Number	20811001017		
	Department	İslamic History and Arts / İslamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	Andalusian Civilization and Its Influence on Western Europe			

ABSTRACT

The year 711 is very important in terms of islamic history, civilization and Europe. Andalusian Muslims, who ruled in the Iberian Peninsula from this year to 1492, reached a very advanced level in civilization. They first established an order with the material and spiritual knowledge they brought from the East, and they developed this order day by day. They made their voices heard both in the East and in the West, with their works ranging from astronomy to medicine, from public works to philisophy, from the most private palaces to the most precious poems. They made their voices heard both in the East and in the West, with their works ranging from astronomy to medicine, from public works to philosophy, from the most private palaces to the most precious poems. The fact that there was a large number of foreign religions and races in the lands they were established was turned into an advantage by the Andalusians, which did not pose a problem. This brilliant civilization has influenced all of Europe over time, especially the native Spanish people. Europeans sent special students and delegations to Andalusia to get to know this civilization and reach this level. Many of the works of this civilization were translated for use by Europeans, and private schools were established for this purpose. These efforts have been a turning point for Western Europe, which has a better understanding of Andalusian civilization and has undergone major material and spiritual changes. In short , the contribution of Andalusian civilization to the experience and development of the Renaissance and Reformation is great. In this study, it will be discussed how and on which subjects the Andalusians, who achieved such success in the middle of Europe, affected the civilization they established and Western Europe.

Keywords: Andalusia, Western Europe, Civilization, Renaissance, Iberian Peninsula

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	5
ÖNSÖZ	6
GİRİŞ	7
1-Araştırmanın Konusu	7
2-Araştırmanın Amacı ve Önemi	7
3- Araştırmanın Kaynakları	8
4-Endülüs İslam Devleti'nin Oluşumu	9
4.1. Coğrafi Durum	9
4.2. Siyasi Durum	9
4.3.Endülüs Adı	11
4.4.İspanya'dan Endülüs'e	12
BİRİNCİ BÖLÜM	20
ENDÜLÜS MEDENİYETİ	20
1. ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN OLUŞUMU	20
1.1. İslam Medeniyetinin Oluşumu	20
1.2. İslam Medeniyetinin Endülüs'e Aktarılması	21
2.ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN UNSURLARI	24
2.1.Sosyal ve Ekonomik Hayat	24
2.2.İdarî ve Askeri Hayat	29
2.3.Eğitim-Öğretim, Kitap ve Kütüphaneler	30
2.4. İlmi Hayat	32
2.4.1. Dini İlimler	32
2.4.1.1. Kıraat ve Tefsir	32
2.4.1.2. Hadis	34
2.4.1.3. Fıkıh	35
2.4.1.4. Kelam	36
2.4.1.5. Tasavvuf	36

2.4.2. Fen İlimleri	37
2.4.2.1. Matematik ve Astronomi.....	37
2.4.2.2. Tıp, Eczacılık ve Ziraat	39
2.4.3. Sosyal ve Beşerî İlimler.....	41
2.4.3.1. Tarih ve Coğrafya	41
2.4.3.2. Dil ve Edebiyat	42
2.4.3.3. Felsefe ve Mantık.....	44
2.5. Sanat-Mimarî ve Musikî	46
2.5.1. Sanat ve Mimarî.....	46
2.5.2. Musikî.....	49
İKİNCİ BÖLÜM	51
ENDÜLÜS MEDENİYETİ’NİN İSPANYA VE BATI AVRUPA’YA ETKİSİ.....	51
1-İSPANYA’YA ETKİLERİ	52
1.1. İspanya ve Endülüs’ün Buluşması.....	52
1.2. Etkilediği Alanlar	57
1.2.1. Sosyal ve Ekonomik Hayat.....	57
1.2.2. Dini Hayat.....	63
1.2.3. Sanat, Mimarî ve Musikî	64
1.2.3.1. Sanat ve Mimarî.....	64
1.2.3.2. Musikî	66
2.BATI AVRUPA’YA ETKİLERİ.....	67
2.1. Endülüs Medeniyeti’nin Batı Avrupa’ya Taşınması	68
2.1.1. Haçlı Seferleri	68
2.1.2.Tercüme Faaliyetleri	71
2.2. Batı Avrupa’ya Etki Ettiği Yönler.....	80
2.2.1. İlmi Hayat ve Rönesans Süreci	80
2.2.1.1. Tıp	82

2.2.1.2. Felsefe	85
2.2.1.3. Sanayi-Teknoloji.....	88
2.2.1.4. Matematik.....	89
2.2.1.5. Astronomi ve Coğrafya	89
2.2.2.Sanat, Mimari ve Musıkî	91
2.2.2.1.Mimari.....	92
2.2.2.2. Musıkî	94
2.2.3.Şiir-Edebiyat	96
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	101

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
AÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin veya ibn
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
Fr.	: Fransızca
h.	: hicri
hz	: hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İsp.	: İspanyolca
İt.	: İtalyanca
İSTEM	: İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musıkîsi Dergisi
mg	: miligram
m.ö	: milattan önce
m.s.	: milattan sonra
nşr.	: neşreden
ö.	: ölümü
s.a.v	: sallahu aleyhi ve sellem
SÜİFD	: Selçuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk	: tahkik eden
yy	: yüzyıl
y.y.	: yayıncı yok
v.d.	: ve diğerleri

ÖNSÖZ

Endülüs; siyasi, coğrafi, toplumsal ve kültürel özellikleriyle hem İslam hem Avrupa hem de dünya medeniyet tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Yetiştirdiği bilim adamları, ulaştığı medeniyet seviyesi ile tarih boyunca devlet ve milletlerin dikkatlerini üzerine çekmiştir.

Endülüs tecrübesini özel kılan en önemli sebep Müslümanların Batı Hristiyan dünyası ile ilk defa karşılaşması ve asırlarca temas halinde olmasıdır. Bu sekiz asırlık temas boyunca orada siyasi varlıklarını korumuş, önemli bir medeniyet hamlesine de öncülük etmişlerdir. İslam medeniyeti birikimlerinin Batı'ya aktarılmasında köprü görevi görmesi ise onu değerli kılan bir diğer sebeptir. Batı Hristiyan dünyası Endülüs ile tanıştıktan sonra Müsta'riblerin ortaya çıkması, batılı birçok ilim adamının eserlerini Arapça yazması gibi örnekler bu medeniyetin gayri müslim unsurlar üzerinde ne denli etkili olduğunun göstergesidir. Tezimizin de konusu tam olarak bu noktada başlamaktadır. Müslümanlar Avrupa'nın ortasında nasıl bir siyasi serüven geçirdi, inşa ettikleri medeniyetin sınırları ve etkileri nelerdi? sorularına yüksek lisans tezi bağlamında cevap vermeye çalışarak bir çalışma ortaya koyduk. Bu hususta müstakil olarak hazırlanmış bir yüksek lisans ve doktora tezinin bulunmayışı, konunun uzmanı olan hocalarımızın bizi böyle bir çalışmaya teşvik etmiş olması, ayrıca mevzunun öneminin büyük olması ve konuya olan merakımız bizi bu araştırmayı yapmaya sevketmiştir.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde önce araştırmanın konusu, problemi, amacı, önemi, metodu ve kaynakları belirtilmiştir. Daha sonra Endülüs Emevî Devleti'nin nerede kurulduğu, adının nereden geldiği, siyasi olarak nasıl bir süreçten geçtiği ile alakalı bilgiler verilip konuya ön hazırlık yapılmıştır. Birinci bölümde ise bu devletin, bulunduğu topraklarda nasıl bir medeniyet oluşturduğu çeşitli açılardan incelenip ikinci bölümde başta İspanya olmak üzere Batı Avrupa'ya bu medeniyetin geçiş yolları, nasıl ve hangi alanlarda etki ettiği ele alınmıştır. Çalışmanın bitiminde de konuyla alakalı yapılan değerlendirmelerle birlikte bir sonuca varılmıştır.

Bu çalışmamızın başında konuya bizi yönlendiren kıymetli hocam Prof. Dr. Ahmet Önkâl'a Allah'tan rahmet dilerim. Kaynaklar hususundaki yönlendirmeleriyle bize yardımcı olan Prof. Dr. Mehmet Ali Kapar'a ve tüm çalışma boyunca yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e teşekkürlerimi sunarım.

Meryem Harmankaya

Konya, 2022

GİRİŞ

1-Araştırmanın Konusu

Emevî hanedanının devamı olan Endülüs Emevîleri, İber yarımadasına ayak bastıkları 711 yılından 1492 yılına kadar geçen sekiz asırlık süre içerisinde varlıklarını pekiştirmek için azamî bir çaba sarf ettiler. Bunu yaparken sadece kılıcın yeterli olmayacağını, kalemin kılıcı desteklemesi gerektiğinin daima farkında olup İspanya'yı fetihden sonraki iki yüzyıl içerisinde Batı'nın kültür ve medeniyet alanında tartışmasız en ileri ve güçlü devleti haline getirdiler. 711 yılında başlayıp 1492 yılında sona eren bu süreçte bu medeniyetin Batı Medeniyeti'ne özellikle de bilim ve teknoloji alanında çok büyük etkileri oldu. Endülüs'teki eğitim, bilim, teknoloji ve diğer alanlardaki birikim yoğun tercüme faaliyetleri vasıtasıyla Avrupa'ya geçti. Genelde İslam Medeniyeti ve özelde Endülüs Medeniyeti, Avrupa'nın Aydınlanma ve Rönesans dönemlerini yaşamasında önemli ve etkili bir altyapı oluşturdu. Endülüs'teki medeniyet ve ilmi iyi bir şekilde tanıyan, takip eden ve sonrasında benimseyen Avrupa, yeniden doğuş adını verdikleri Rönesans sürecini yaşayabilmiştir. Biz de bu bağlamda sürecin oluşumu ve etkilerini ele almaya çalıştık.

2-Araştırmanın Amacı ve Önemi

Doğu'da da Batı'da da büyük bir yere sahip Endülüs tarihi ya da medeniyetiyle alakalı ülkemizde yapılan çalışmalar azdır. Endülüs siyasi tarihi, medeniyet tarihine nazaran daha fazla çalışılmıştır. "Endülüs Medeniyeti ve Batı Avrupa'ya Etkisi" başlıklı araştırmamız daha önce müstakil bir tez olarak çalışılmadığı gibi Türkçe kaynaklarda oldukça az bilgi bulunmaktadır. Araştırmamız birçok başlığı, konuyu -coğrafyadan fetihlere, matematikten tıpa, müzikten bilime, gündelik hayatta kullanılan paradan Batılıların kurdukları tercüme okullarındaki yaptıkları faaliyetlere kadar- içermektedir. Bu da çalışma alanımızın oldukça geniş bir yelpaze üzerinde olduğunun göstergesidir. Geniş bir konu ağını içermesi ve araştırmamızın yüksek lisans bazında olması nedeniyle tezimizdeki bilgiler özet mahiyetindedir.

Yaptığımız bu çalışmanın bundan sonraki yapılacak olan çalışmalara ufak bir kapı aralması ve bu husustaki çalışmaların artması temennisindeyiz. Ayrıca bu çalışmanın Endülüs medeniyetinin Batı'ya yaptığı katkıları bütüncül olarak incelemek ve değerlendirmekte faydalı olacağını düşünmekteyiz.

3- Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda tarih, coğrafya, tabakât, edebiyat vb çeşitli kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca konulara daha objektif bakmak, bilgiyi daha net biçimde ifade edebilmek için Levi Provençal gibi Fransız, Alman, İspanyol (Arapça, İngilizce ya da Türkçe çevirilerinden olmak üzere) ve İngiliz tarihçilerin, araştırmacıların, akademisyenlerin eserlerine de yer verdik.

Araştırmamızın ilk bölümü olan “Endülüs Medeniyeti” kısmı üzerinde çalışırken özellikle klasik Arapça eserleri kullanmaya çalıştık. Bu bağlamda coğrafyacıların eserleri (İbn Havkal’ın *Sûret’ül Arzı* vd.), Endülüs siyasi tarihine dair eserler (İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’l Târîhi*, İbn İzârî’nin *el-Beyânü’l-Muğrib fi ahbâri’l-Endelüs ve’l-Mağrib*’i, Makkarî’nin *Nefhu’t-tîb min ğusni’l-Endelüsü’r-ratîb*’i, Himyerî’nin *er-Ravzü’l-mi’târ*’ı), tabakât kitapları (İbnü’l Faradî’nin *Târîhu ulemâ’i’l-Endelüs’ü*, Sâid el-Endelüsî’nin *Tabakâtü’l-ümem*’i, İbn Beşkûvâl’in *Kitâbü’s-sıla fi târihi e’immeti’l-Endelüs’ü*, Dabbî’nin *Buğyetü’l-multemis fi tarihi ricâli ehli’l-Endelüs’ü*, Humeydî’nin *Cezvetü’l-muktebis fi zikri vülâti’l-Endelüs ve esmâ’i ruvâti’l-hadîs ve ehli’l-fikh ve’l-edeb ve zevî’n-nebâhe ve’s-si’r*’i) en çok istifade ettiğimiz kitaplardandır.

Montgomery Watt- Cachia Pierre *Endülüs Tarihi*, Angel Gonzalez Palencia *Tarihu’l fikri’l Endelüsü*, Evarista Levi Provençal *el-Hadaratü’l Arabiyye fi İspanya*, Henry Charles Lea *İspanya Müslümanları: Hristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, Bernard Lewis *Müslümanların Avrupa’ya Keşfi*, L. P. Harwey *Muslim in Spain*, Marguerite Brown *Magnificent Muslims*, Americo Castro *Hadaretü’l İslam fi İsbanya*, George Serephin Colan *el-Endelüs*, Reinhart Pieter- Anne Dozy *İslam Tarihi* gibi şahıs ve eserleri de Arapça kaynaklar dışında kalan İngiliz, İspanyol, Fransız v.d. yazılmış eserlerin tercüme eserleri olup tezimiz açısından önemli eserlerdir.

Çalışmamızın ikinci bölümü olan “Endülüs Medeniyeti ve Batı Avrupa’ya Etkisi” kısmında ise kaynak temini açısından birinci bölüm kadar şanslı değildik. Bu bölüm Arapça klasik eserlerden ziyade yeni dönem Türkçe ya da çoğunlukla Fransız, Alman, İspanyol (Arapça, İngilizce ya da Türkçe çevirilerinden olmak üzere) ve İngiliz tarihçilerin, araştırmacıların, akademisyenlerin eserlerine başvurduğumuz bölüm olmuştur. Bu konuya dair müstakil olarak Türkçe bir çalışma olmadığı gibi Arapça yazılmış eserler de yeterli değildir. Endülüs medeniyetinin, biliminin, felsefesinin Batı’daki izlerini anlatan kitapların pek çoğu bahsi geçen diğer dillerde yazılmıştır. Bu zikri geçen dillere vakıf olmadığımızdan ötürü ikinci bölümü araştırırken kaynak temini hususunda zorlandığımızı burada ifade etmeliyiz.

Mehmet Özdemir'in “*Endülüs Müslümanları Siyasî Tarihi*” ve “*Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*” isimli eserleri konuyu detaylıca ele aldığından ötürü sıkça başvurduğumuz eserler arasındadır. Aynı şekilde Endülüs'teki Müslüman-Hristiyan ilişkilerini genişçe anlatması dolayısı ile Lütü Şeyban'ın *Reconquista* adlı çalışması da çokça kullandığımız eserlerdendir. Yine gerekli görülen yerlerde ansiklopedi maddelerinden, makale ya da tercüme eserlerden ve diğer çalışmalardan da istifade ederek çalışmamızı tamamladık.

4-Endülüs İslam Devleti'nin Oluşumu

4.1. Coğrafi Durum

Avrupa'nın güneybatısında yer alan¹ ve İber Yarımadası'nda bulunan İspanya hem coğrafi konum hem de jeopolitik olarak önemli bir yere sahiptir.² Doğu tarafında Akdeniz, batı tarafında da Atlantik Okyanusu bulunan İspanya Cebelitarık Boğazı ile Afrika'dan, Pirene Dağları ile de Fransa'dan ayrılır.³

İspanya'nın yüzey şekillerinin büyük bir kısmını meseta⁴ oluşturur. Morena ve Guadarrama dağları ise bu mesetayı ikiye ayırır. Ülkenin diğer önemli yükseltileri ise mesetanın kuzeydoğusundaki İberya, güneybatısındaki Kantabriya ve güneyindeki Sierra Morena Dağları ve Betik Dağlarıdır. En önemli havzaları da meseta ve bu saydığımız dağlar arasında kalan Ebro Nehri ve Guadalquivir Nehri çevresinde gelişen havzalardır.⁵

İklim açısından ülkeyi iki kısımda incelemek mümkündür; iç kesimler ve kıyıları. İç kesimler daha çok Türkiye iklimine benzemektedir; karasal ve Akdeniz iklimi karışık olarak kendini gösterir. Kıyı kesimler ise ılımandır ve yağış boldur.⁶

4.2. Siyasi Durum

Akdeniz bölgesindeki ülkelerin çoğu tarih boyunca birçok kavim ve kültürlerin buluşma noktası oldu. M.ö IV. yüzyılda Fenikeliler, Grekler, sonrasında da Romalıların istilasına uğradı. Halkın arasında dinlerden Hristiyanlığın ve dillerden Latince'nin yaygın hale

¹ Muhammed b. Abdülmü'nim, Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar fî Haberi'l Aktar*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Mektebetü Lübnan,1984, 32.

² İsmail Hakkı Atçeken, “Emevîlere Kadar Endülüs”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018, 4: 15.

³ Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara: Rehber Yayınları, 1990, 13.

⁴ Meseta; geniş düzlük, plato anlamına gelir.

⁵ “İspanya”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,1991, 23: 161.

⁶ İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 15.

gelmesi, Roma'nın İspanya'yı hakimiyeti altına aldığı döneme denk gelmişti.⁷ M.s IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun yıkılmaya yüz tutmasıyla birlikte İspanya'yı Sueviler (Suevos), Vandallar (Vandalus, Vandalıs), Alanlar (Alanos) ve Vizigotlar⁸ (Godos, Visigodos) gibi Cermen kavimleri istila etmek istemiş, sonucunda bu topraklarda sırasıyla ismi geçen kavimler hüküm sürmüşlerdir. Bu Cermen kabileleri arasında İspanya içinde en çok kendini gösteren Vizigotlar'dı. Bölgeye girdiklerinde nüfusları iki yüzü aşmazken, kısa zamanda bu nüfus 200.000'e ulaşmış, ülkenin önemli yerlerini ele geçirerek Tuleytula (Toledo) merkezli olmak üzere bir devlet kuracak kadar yayılmışlardı.⁹

Vizigotlar'da düzenli bir devlet tecrübesi ve geleneği yoktu. Bundan dolayı Vizigotlar İspanya'da farklı dinleri ve etnik unsurları bir arada yaşatabilmede başarı sağlayamadılar. Bu sebeple, kuruluşundan yıkılışına kadar (468-711) geçen 240 yıl içerisinde genelde istikrarlı bir yönetim görmek mümkün olmamıştır.¹⁰

Yeni yerleştikleri topraklarda istikrarlı bir yönetim sağlayamayan, düzen kuramayan Vizigotlar, ilk olarak kilise çevrelerinin protestolarıyla karşılaştılar. Esasen bu dinî bir başkaldırıydı. Kilise çevresi, Katolik öğretisinin tersine Hz İsa'nın Tanrılığını, papazların Allah ve kul arasındaki aracılığını, Hz Meryem'in kutsallığını kabul etmeyen Arianist Vizigotlara muhalifti. Katoliklerin kendilerine gösterilen müsamahaya rağmen Arianistlere karşı muhalefetleri Vizigot idaresini sosyal gerginliğe ilave olarak dinî bir çatışma tehlikesi ile de karşı karşıya getirdi.¹¹ Bunun sonucunda Vizigotlar bütün İspanya'nın resmi dinini Katolik yapma yoluna başvurdular. Bu kilise için büyük bir başarı denilebilir. Ama kilise bunu daha çok kendi lehine kullanıp halkın içinde huzursuzluk çıkmasına sebebiyet verdi. Ayrıca, Yahudileri dini olarak bir bütün olmanın önündeki engel olarak gördüler ve bu engeli kaldırmak istediler. Vizigotlar'ın Yahudileri köle statüsüne düşürüp, zorla Hristiyanlaştırmaları bu sebeptendi. Yahudilerin İspanya ticaret ve ekonomisindeki üstün durumlarının sarsılması ise ülke ekonomisinin zayıflamasına sebep oldu. Halihazırda toplumsal, dini ve ekonomik sıkıntılar içinde olan ülkede taht kavgalarının her geçen gün

⁷ Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman ve Hristiyan İlişkileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, 44.

⁸ Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 518.

⁹ Evarista Levi Provençal, "Tuleytula", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 12: 427-430.

¹⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Ankara: TDV Yayınları, 2013, 39.

¹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 41.

artması da iç çekişmelere ve karışıklıklara neden olmaktadır. Sayılan bu olumsuz şartlar İspanya'yı yavaş yavaş İslam fethine hazırlayan baş etkenlerdendi.¹²

VII. yüzyılda Avrupa, hiçbir zaman durağan ve pürüzsüz olmamıştı.¹³ Toplumda kargaşa, cehalet, anarşi ve adaletsizlikler yaygınlaşmıştı. Bu durum uzun süren iç ve dış savaşların hem sebebi ve hem de sonucu olmuştu. Kültürü, ilkel insanların hayat tarzlarına daha yakınlık göstermekteydi ve az gelişmişti. Avrupa tarihi konusunda yazılmış olan eserlere bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.¹⁴

İslamiyet'in Avrupa ile ilk teması, İspanya'nın fethiyle olmuştu.¹⁵ İspanya fethedildiği zaman ülkenin düzensiz ve istikrarsız bir yönetimi vardı. Bunu fırsat olarak gören eşkıyalar halka ve köylere saldırıyordu. Yine bu çeteler birbirlerini yok etmeye çalışıyorlardı. Halkın çoğunluğu ise yoksul, çaresiz, serf ve köleydi. Yahudiler sık sık kıyım uğruyorlardı. Hristiyanların bu tutumlarına karşı çıkan bir güç ya da bir kural yoktu. Çeşitli kavimlerden kimseler baskı ve tehdit altındaydılar, zamanla Hristiyan olmaya zorlandılar. Bu durum İslam Devleti ile değişti ve bu topraklar üretimin, güvenin, düzenin, istikrarın sağlandığı bir ortama dönüştü.¹⁶

4.3.Endülüs Adı

Coğrafya insanlık tarihi bakımından önemli bir unsurdur. Tarih; kurulduğu coğrafya üzerine şekillenip, coğrafyanın kurak, sulak, dağlık, zengin, fakir, kültürlü oluşuna göre etkilenmiştir. Fiziki coğrafya ve beşerî coğrafya ise kültür ve medeniyetten oluşan siyasi coğrafyayı ortaya koyar. Bundan dolayı bir ülke tarihine bakarken coğrafyası hakkında bilgi almak o ülkeye dair tüm tarihi olay ve olguların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Endülüs coğrafyası bugün üzerinde Portekiz ve İspanya Devletleri'nin yer aldığı¹⁷, Cebelitarık'tan Pirene dağlarına kadar olan bölgedir.¹⁸

¹² Imamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 17-26.

¹³ Hişam Cuayyt, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, 201-202.

¹⁴ Şeyban, *Reconquista*, 47; ayrıca bkz. Jess Wells, *Kadın Gözüyle Batı Avrupa'da Fahişeliğin Tarihi*, çev. Nesrin Arman, İstanbul: Pencere Yayınları, 1997.

¹⁵ Rıza Kurtuluş, "Avrupa (Kıtada İslamiyet)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 4: 151-152.

¹⁶ Alp Hamuroğlu, *Hristiyanlık, İslamlık ve Avrupa: Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları: (Endülüs, Sicilya, Haçlı Seferleri)*, İstanbul: 7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik, 2016, 154.

¹⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, 19.

¹⁸ Kemal Beydilli, "İspanya (Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 23: 162.

İberya Yarımadası'nın Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra bu topraklar için kullanılan coğrafi bir isim olan Endülüs ismi, güney Batı Avrupa kısmını oluşturmaktadır.¹⁹ Günümüzde İspanya Devleti'nin bir eyaleti olarak varlığını sürdürmektedir. Bu ismin diğer dillerde farklı söyleniş şekilleri vardır. Arapçada ve İslam kaynaklarında 'el-Endelüs', 'Ceziretü'l-Endelüs (Endülüs Adası)', 'Ceziretü'l-İspanya', 'Ceziretü'l-Arab' veya kısaca 'Cezire'²⁰, 'İspanya Müslime', batıda ise 'Al-Andalus', 'Espana Musulmana', 'Andalucia Musulmana', 'Muslim Spain and Portugal' şeklinde söylenmektedir.²¹ Yunan dilinde ise 'İspania' ya da 'Baetica' şeklinde geçtiği bilinmektedir.²² Yine Romalılar 'İspanya' diye isimlendirirken Yunanlılar 'İberya' adını vermişlerdir.²³

Endülüs adının nerden geldiğine dair tarihi verilerde pek çok görüş bulunmaktadır. Bu hususla ilgili tam bir tespit de mevcut değildir. Vandalucia (Vandallar sebebiyle), Endeliş veya Endelüş, Atlantis ve Landahlouts kelimelerinin Endülüs kelimesinin kökeni olabileceğine dair görüşler mevcuttur. Buna göre Endülüs kelimesinin Müslümanlardan önce İberya'da olan Vizigotlar'ın kendi yerleştikleri bölgeye vermiş oldukları isim olarak kullanmaları güçlü bir ihtimaldir. Bu sebeple Ali Dadan, Endülüs kelimesinin köken itibarıyla Landahlouts'a dayandırılmasını daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Bu tezi ilk kez öne süren Von Heinz Halm'dır. Halm'ın iddiası şöyledir: Endülüs İber yarımadasına Araplar tarafından verilen bir isimdir. Araplar 92/711 yılında burayı sahiplenip Vizigot hakimiyetine son verince, buraya Vizigotlar'ın, kendi ülkelerini tanımlarken söyledikleri Landahlouts ismini kullandılar. Müslümanlarda zamanla teleffuz farkıyla beraber bu ismi kullanmışlardır.²⁵

4.4.İspanya'dan Endülüs'e

İspanya'nın m.ö 1000 yıllarına kadar uzanan bir tarihi vardır. Tarih sahnesindeki yerini Finike ve Yunanlıların ilk yerleşim yerlerini kurmasıyla almaya başlamıştı. Ardından İspanya Kartacalıların hakimiyetine girmişti. M.ö 206 yılına kadar Kartaca hakimiyeti altında kalmıştı. Sonraki süreçte Roma İspanya'yı ele geçirmiş ve Kartacalıları bu topraklardan çıkarmıştı. Yerel halk Roma idaresine girdikten sonra onların kültürüne alışamayıp karşı çıksada belli

¹⁹ Şeyban, *Reconquista*, 42.

²⁰ Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 32.

²¹ Şeyban, *Reconquista*, 43.

²² Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 32., Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilmisani Makkarî, *Nefhü't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratib*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Darü Sader, 1997, 1:133-134.

²³ George Seraphin Colan, *el-Endelüs, çev. İbrahim Hurşid, Beyrut: Darü'l-Kitabi'l Lübnani, 1980, 17.*

²⁴ Ali Dadan, "Endülüs Adının Kökeni Üzerine", *İSTEM Dergisi* 14 (2009), 373-375.

²⁵ Dadan, "Endülüs Adının Kökeni Üzerine", 374.

süre sonra yeni kültüre uyum sağladı. O yıllarda Hristiyanlığa geçiş sancıları çeken Roma, Hristiyanlığı İspanya’da yayma imkanı buldu. Hatta zamanla burası pek çok konsilin toplanma yeri haline geldi. Kavimler göçü başladıktan sonra ise Franklar, Alanlar, Süevler ve ardından Vandallar’ın²⁶ akınlarına maruz kaldı. Bu mücadelenin en sonunda Vizigotlar İspanya’nın birçok yerini egemenlikleri altına aldılar.²⁷

Vizigotlar 586 yılında içinde buldukları uzlaşmazlıkları Katolik olmakla çözülebileceğine inandılar ve Katolik oldular. Yalnız işler bekledikleri yönde ilerlemedi. Din adamları imkanları halkın aleyhine kullandılar. Ekonomi hususunda önemli bir unsur olan Yahudileri sürgün etmeleri ise ülke ekonomisinin zayıflamasına sebebiyet verdi. Taht kavgaları, ekonomik sıkıntılar ve daha başka sıkıntılar İspanya’yı Müslümanlar tarafından fethedilmeye hazırladı.²⁸

Lütfi Şeyban ilk İslam fetihlerinin son halkasını teşkil eden İspanya’nın fethini, 91/710 yılına kadar kuzey Afrika’nın hemen tamamını ele geçirmiş Müslümanlar için doğal bir hamlenin sonucu olarak değerlendirir.²⁹ İspanya’ya Müslümanlar tarafından ilk çıkarmanın ne zaman yapıldığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bir rivayete göre İspanya’ya ilk askeri çıkartma teşebbüsüne Hz. Osman devrinde girişilmiş, ancak yarımada fethedilememiştir.³⁰ Diğer bir rivayete göre ise bu memleket VIII. asrın başlarına tekabül eden h. I. asrın sonlarında fethedildi. Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr, yeni hamle ve keşif için Halife Velid b. Abdülmelik’ten izin alıp Tarif b. Malik kumandasında yaklaşık 500 kişilik bir keşif birliğini 91/710 yılında İspanya’nın güney kıyılarına yolladı. Tarif b. Malik pek çok ganimetle dönünce Musa b. Nusayr, İspanya’nın fethi için hazırlıklara başladı.³¹ Cebelitarık’a adını vermiş olan meşhur Tarık b. Ziyad, 92/711 senesinde Kuzey Afrika Müslüman kuvvetlerinin kumandanı Musa b. Nusayr’ın emriyle Berberilerden müteşekkil ordusu ile Kadiz Savaşı’nı³² kazanarak İspanya’ya giriş yaptı.³³ Burdan yola çıkarak Will Durant İspanya’ya ayak basanların içinde çoğunlukla Berberiler olduğu için İspanya’yı ilk fethedenlerin Araplar değil Berberîlerin olduğunu, Tarık’ın Berberî oluşunu ve ordusunda 300 Araba mukabil 7000

²⁶ Makkarî, *Nefhü ’t-Tîb*, 1: 133.

²⁷ Beydilli, “İspanya (Tarih)”, 23: 162.

²⁸ Himyerî, *er-Ravdu ’l Mi ’tar*, 518-519.

²⁹ Şeyban, *Reconquista*, 49.

³⁰ Hamuroğlu, *Doğu’dan Batı’ya Uygarlık Kapıları*, 152.

³¹ Mehmet Özdemir, “Endülüs (Siyasi Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11: 211.

³² Hamuroğlu, *Doğu’dan Batı’ya Uygarlık Kapıları*, 152.

³³ Haydar Bammat, *İslamiyet’in Manevi ve Kültürel Değerleri*, çev. Bahadır Dülger, Ankara, 1963, 96.

Berberî olduğunu ifade eder .³⁴ Halbuki Tarık b. Ziyad'ın ordusu öncü birliktir. Arkasından, ilerleyen satırda bahsettiğimiz gibi Musa b. Nusayr 18.000 kişilik Müslüman ordusuyla gelecektir.

Lekke Vadisi civarında Tarık b. Ziyad ile Vizigot Kralı Rodrigo'nun yaptığı savaş oldukça önemlidir. Müslümanların o zamana kadar Batı'da gittikleri en uzak mesafe oldu.³⁵ Böylece Müslümanların bu yeni ülkede ilerlemeleri hızlandı. Bu savaşın ardından Tarık b. Ziyad'ın komutanları Tuleytula, Kurtuba gibi önemli yerleri fethettiler. 93/712 yılında da Musa b. Nusayr fethi tamamlamak için 18.000 kişilik orduyla gelip; İşbîliye, Merida, Karmune ve civarını teslim aldı. Bu fetihlerden sonra Tarık b. Ziyad ile Tuleytula'da buluştu. 94/713 yılında bu fetihler Pireneler'e kadar ilerledi. Hatta rivayet edildiğine göre Pireneler geçilip Frank diyarlarına kadar gidilmiştir.³⁶

95/714 tarihinde Velid b. Abdülmelik'in isteği üzere Musa, Endülüs'ün idare işini Abdülaziz'e (Musa'nın oğlu) bırakıp³⁷ Tarık b. Ziyad'la beraber Dımaşk'a döndü. Endülüs'te bundan sonraki süreç 138/756 yılına kadar valiler dönemi olarak adlandırılır. Bu dönemde 21 vali görev yapmıştır. Müslümanlar bu yarımadada fetih hareketlerini Avrupa içlerine kadar götürdüler. Hatta Murcia, Teodomiro, Narbona bölgelerinden sonra Paris'e doğru yöneldiler. Paris'e yakınlaştıklarında Tours veya Poitiers (Balatü's şüheda) Savaş'ları yapıldı. Müslümanlar bu savaşta Franklar'a yenildiler. Lütfi Şeyban, bu savaşın Batılı müsteşrik Robert G. Latham tarafından "*dünya tarihinde önemli on beş büyük savaş*" arasında değerlendirildiğini aktarır.³⁸ Müslümanların batı Avrupa'daki ilerleyişini durduran, Hristiyan Avrupa için çok büyük bir zafer sayılan bu savaş Tours ve Poiteirs Savaşı'dır.³⁹ Bu savaştan sonra Hristiyanlar uzun süredir aradıkları ama elde edemedikleri özgüveni kendilerinde bulmuşlardır.⁴⁰ Hatta bu savaş destanlara konu olmuştur. Bu destanların en meşhuru Roland Destanı'dır. Destan, bu savaşı kutsal bir savaşa dönüştürmüş ve yapılacak haçlı seferine tarihi bir destek ve coşku vermek için ele alınmıştır. Bunun için Müslümanlar destanda putperest ve vahşi olarak tanıtılmışlardır.⁴¹ İslam kaynaklarında Balâtü's-Şühedâ adıyla geçen bu savaştan sonra Müslüman fatihler bu bölgeden ileriye doğru çok fazla ilerleyememişlerdir. Güçlerini

³⁴ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman Yayınevi, 187.

³⁵ Makkarî, *Nefhü't-Tib*, 1: 149.

³⁶ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 211-12.

³⁷ Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l- Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, thk. Carolus Johannes Tornberg, Beyrut : Daru Sadır, 1965, 4: 566.

³⁸ Şeyban, *Reconquista*, 52.

³⁹ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000, 17.

⁴⁰ Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, 21.

⁴¹ Fuat Boyacıoğlu, *Fransız Roland Destanı'nda Endülüs Müslümanları*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015, 133-147.

ise daha çok kendi içlerinde başlayan iç çekişmeler için kullanmaya başlamışlardır. İlk iç çekişme de Araplarla Berberîler arasında oldu. Zaman içerisinde bu iç çekişmelere Belediyûn-Şâmiyyûn ve Kayslı-Yemenli problemleri de eklenmiştir.⁴²

Balâtü's Şühedâ savaşının Hristiyanların zikrettikleri kadar büyük bir zafer olmuştur. Bu hususta İsmail Hakkı Atçeken'in görüşlerine yer vermek istiyoruz: "Öncelikle hilafet merkezinden 10.000 km uzaklıktaki bir yerde fetih mücadelesi vermek takdire şayan bir durumdur. Ancak ordudaki bazı çekişmeler, maddî temâyüller zafere gidecek bir savaşın Müslümanların geri çekilmesi ile bitmiştir. Yani bir hezimet değil, geri çekilme söz konusudur. Ayrıca Batılı kaynaklarda zikredildiği gibi bu savaşın yenilgi ile bitmesi Müslümanlar için her şeyin sonu olmamıştır. Eskisi kadar büyük ve kuvvetli olmasa da bu savaşın sonra da İslam fetih hareketleri devam etmiştir."⁴³

Emevîler Abbasiler tarafından yıkılmıştı. Halife Hişam'ın torunlarından Abdurrahman b. Muaviye bu yıkımdan Afrika'ya kaçmış ve 135/755 tarihinde Endülüs'e geçmişti. O sırada Endülüs'te vali seçimi meselesinden dolayı Yemenîler, Berberîler ve mevâlînin arasında iç çekişmeler yaşanıyordu. Abdurrahman b. Muaviye bu çekişmeleri durdurdu ve onların desteğini alarak kısa sürede mevcut yönetime karşı başarılı oldu. Daha sonra başkent Kurtuba'ya geçti, bağımsızlığını ilan etti (138-171/756-788). Böylece Endülüs Emevîleri dönemi başladı. Arkasından hüküm sürenler sırasıyla şöyledir: I. Hişam (171-179/788-796), I. Hakem (179-206/796-822), II. Abdurrahman (206-237/822-852), I. Muhammed (237-272/852-886), Münzîr (272-274/886-888), Abdullah (274-299/888-912), Halife III. Abdurrahman (299-349/912-961), II. Hakem (349-365/961-976), II. Hişam (365-399/976-1009), 2. kez (400-403/1010-1013), Muhammed el-Mehdî (399/1009), Süleyman (399/1009) ve (403-406/1013-1016), Hammûdîler (408-412/1018-1022), V. Abdurrahman (413-414/1023-1024), III. Muhammed (414-416/1024-1026), yine Hammûdîler (415-417/1025-1027) ve III. Hişam (417-422/1027-1031)⁴⁴.

Endülüs Emevîleri'nin 275 yıllık hakimiyetleri zamanla zayıfladı. Bu duruma tepki olarak hilafet ilga edildi ve Endülüs'teki Emevî hanedanı sürgün edildi. Yeni yönetim de eşraftan oluşturulan şura heyetine verildi.⁴⁵ Bu yeni dönemde Endülüslüler'in hiç

⁴² Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 212.

⁴³ İsmail Hakkı Atçeken, "Puvatya (Balatu's-Şüheda) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1999), 259.

⁴⁴ Makkarî, *Nefhü't-Tib*, 1:300.

⁴⁵ Philip K Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, 2: 845-848.

bitmeyeceğini zannettikleri “Eyyâmü'l-Arûs'a (düğün günleri)” tabiri caizse nazar değdi. Bu kararlar, 138/756 senesinde kurulan Endülüs Emevî Devleti'nin resmen çöktüğünün ilanıydı. Yine bu kararlar, 316/929 senesinden beri siyasi birliğin sembolü olan hilafet müessesesinin ilgasıyla, Endülüs'ün dağılışının ve bu dağılışıla beraber yeni bir devrin, yani Mülûkü't-Tavâif döneminin başladığının da ilanıydı.⁴⁶

Mülûkü't-Tavâif döneminde birçok küçük hükümdarlıklar kuruldu. Bu küçük hükümdarlıklar üç etnik gruptandı; Slavlar, Berberîler, Arap ve yerli Hristiyan halktan oluşan Endülüslüler (Müvelledûn). Slavlar kıyı kesimlerde güç kazansalar da Berberîler ve Müvelledûn gibi hanedanlık kuramadılar. Berberî ve Müvelledlerin kurduğu hanedanlıklardan bazıları ise şöyleydi; Cehverîler, Hûdîler, Zîrîler, Zunnûniler, Abbâdîler vd. küçük hanedanlıklar çoğu zaman birbirleriyle savaş halinde oldular, hatta birbirlerini yıkmak için Hristiyan hükümdarlardan dahi yardım istemekten geri durmadılar. Bu durum Müslümanların git gide zayıflamalarına, Hristiyanların ise güçlenmelerine sebep oldu. Hristiyanlar tarafından Reconquista hareketi hayata geçirilmeye başlandı.⁴⁷ Reconquista tehlikesini Müslümanlar, Tuleytula gibi çok önemli bir şehri kaybedince farkettiler. Diğer büyük şehirleri de kaybetmeye başlayınca Kuzey Afrika'daki Murâbıtlar'dan yardım istediler.⁴⁸

478/1086 yılında Endülüslülerin yardımına koşan Murâbıtların hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin'di. Onunla VI. Alfonso arasında çıkan Zellâka Savaşı'nda Hristiyanlar ağır bir yenilgiye uğradı. Savaştan sonra Yûsuf b. Tâşfin kendi ülkesine geri döndü. Onun dönüşünü fırsat bilen Hristiyanlar derhal harekete geçtiler ve Müslümanlar üzerine yeniden saldırmaya başladılar. Bu olayın ve bazı Endülüslü emirlerin, özellikle de âlimlerin isteği üzerine Yûsuf b. Tâşfin tekrar Endülüs'e geçti. Oluşan Hristiyan tehlikesine karşı gereken tedbirleri aldı ve Endülüs'ü Murâbıtların bir vilayeti haline getirdi.⁴⁹ Murâbıtlar Endülüs'te yaklaşık altmış yıl hüküm sürdüler. Bu sürenin ilk yirmi beş yılında ülkede istikrar ve düzen hakimdi, Hristiyanlara karşı da başarılı bir siyaset yürütüldü. Ancak daha sonraki süreçte iç karışıklıklar yeniden başladı.⁵⁰ Endülüs'te Murâbıtlara karşı isyan başlatıldı. Diğer yandan Hristiyanlar Reconquista hareketine devam edip kuzey ve doğuda önemli merkezleri ele geçirdiler. Endülüs halkı tüm bu olumsuz olaylardan kurtulmak için yine Kuzey Afrika devletlerinden olan Muvahhidleri ülkelerine davet ettiler. Muvahhidler kısa süre içinde

⁴⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 162.

⁴⁷ Imamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 268-269.

⁴⁸ Özdemir, “Endülüs (Siyasi Tarih)”, 11: 214.

⁴⁹ Imamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 299-302.

⁵⁰ Özdemir, “Endülüs (Siyasi Tarih)”, 11: 215

İşbîliye, Kurtuba ve Gırnata dahil Endülüs'te büyük bir bölgeyi ele geçirdiler. Böylece Endülüs'te Murâbitlar dönemi kapanıp, Muvahhidler dönemi başladı.⁵¹

608/1212'de Hristiyanlara karşı yapılan savaşa kadar Muvahhidler, Endülüs coğrafyasında çok büyük bir sorun ile karşılaşmadan Endülüs'ü kendilerine bağlı bir vilayet olarak yönettiler. İkâb Savaşı'nda ise büyük bir yenilgiye uğradılar. Bu da kısmen durağanlaşan Reconquista hareketinin hızlanmasına yol açtı.⁵² 624/1227 yılında halk bu olumsuz gelişmelerden Muvahhidler'i sorumlu tuttu ve birçok yerde isyan başlattı. İsyancıların önde gelenlerinden Zeyyan b. Merdeniş Belensiye şehrinde bağımsızlığını ilan etti. Aynı şekilde İbn Hûd Mürsiye'yi, Endülüs'ün doğusundaki birçok şehir ve kaleyi; Muhammed b. Nasr da Ceyyan, Vadiaşi ve Gırnata'yı hâkimiyeti altına alarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Endülüs'te bunlar olurken Kuzey Afrika'da da siyasi parçalanma başlamış, ülke de birçok küçük devletçik oluşmuştu. Hafsîler Tunus ve yakın çevresinde, Abdülvâdiler Cezayir'de, Merinîler Fas'ta bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. 627/1230'da Kastilya ve Leon krallıklarını birleştiren III. Fernando ile Aragon Kralı I. Jacques Endülüs ve Kuzey Afrika'daki bu durumu çok iyi değerlendirdiler ve tekrar Reconquistayı başlattılar. Bu çerçevede Aragon Kralı I. Jaime (Jacques) 626-634/1229-1237 yılları arasında Balear adalarını, 635/1238'de Belensiye'yi, 641/1244'te Dâniye'yi (Denia), 643/1246'da Şâtibe (Jativa) ile diğer bazı küçük şehirleri; Kastilya-Leon Kralı III. Fernando da 633/1236'da Kurtuba'yı, 643/1246'da Ceyyan ve Arcûne'yi (Arjona) aldı; Portekizliler ise 639/1242'de Şilb'i, 647/1250'de Şenterîn (Santarem) ve Garb'ı (Aigarve) ele geçirdiler.⁵³

Endülüslü idarecilerin Afrikalı devletlerden gelen yardımları esaslı bir şekilde değerlendirdikleri söylenemez. Ülkede zamanla yine karışıklık başladı. Ekonomik ve toplumsal sıkıntılar büyüdü. Aradan çok zaman geçmeden Kurtuba, İşbîliye gibi büyük Endülüs şehirleri de kaybedildi. Böylece Reconquista hızlandı.⁵⁴

İkâb Savaşı'nın ardından Endülüs'teki birçok şehir düşmüştü. Müslümanların elinde kalanlar şehirlerde de otorite boşluğu oluşmuştu. Yukarıda değindiğimiz üzere bazı liderler bağımsızlıklarını ilan ettiler. İbnü'l-Ahmer diye tanınan Muhammed b. Yûsuf da onlardan biriydi. İbnü'l-Ahmer, 635/1238 yılında Gırnata'da "emîrü'l-müslimîn" unvanı ve Gâlib-

⁵¹ Şeyban, *Reconquista*, 190-196.

⁵² İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 311-320.

⁵³ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 215-216.

⁵⁴ Evarista Levi Provençal, *el-Hadaratü'l Arabiyye fi İspanya*, çev. Et-Tahir Ahmed Mekki, Beyrut: Dâru's Sekâfe, 1983, 27-37; Necib Zebib, *Mevsuâtü'l Âmme li't Tarihi'l Mağribi ve'l Endelüs*, Beyrut: Dârü'l Emir, 1995, 3: 337-346.

Billâh lakabıyla biat alıp Nasrîler (Benî Ahmer\ Gırnata Emirliği) hânedanını kurdu. Tüm olumsuzluklara rağmen Nasrî Devleti 250 yıldan fazla hüküm sürmesini, takip ettiği esnek siyasete borçludur. Takip ettikleri esnek siyaset gereği Hristiyan krallıkları karşlarına almadılar. Buna karşılık onlardan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı ise Kuzey Afrika'daki Merinîlerle iyi ilişkiler kurdular, zaman zaman Hristiyanlara karşı ittifak kurdular. İsmail Yiğit, bu siyaset sonucu Endülüs'te 866/1462 yılına kadar nisbeten istikrarlı bir yönetim olduğunu söylemenin mümkün olduğunu ifade eder. Bu yıldan sonra iç karışıklıklar sebebiyle devlet yıkılış dönemine girdi.⁵⁵ Hristiyan devletlerinin hızlı işgal hareketleri sonucunda Gırnata'daki son Müslümanlar da 2 Ocak 1492 (h. 1 Rebiülevvel 897) tarihinde teslim olmak durumunda kaldılar. Bu tarihten sonra Endülüs yarımadasında Müslümanların siyasi hakimiyetleri sona ermiş oldu.⁵⁶

İspanyollar Endülüs'ün yıkılmasından sonra memlekette kalan Müslümanları “mudejar” şeklinde isimlendirdiler. “Mudejar” sözü Arapça “mudeccen”den gelmekle birlikte Osmanlı kaynaklarında “müdeccel” şeklinde geçmektedir.⁵⁷ Bu kelime Müslümanlara mensup, ait veya Müslümanlardan geriye kalan kişi, şey anlamına gelmektedir.⁵⁸ Hristiyanlar Gırnata'yı teslim alacaklarında Müslümanlara can ve mal emniyetiyle din ve ibadet hürriyeti tanımışlardı. Fakat İspanyollar verdikleri sözü tutmadılar. 904/1499 yılından itibaren Müslümanları Hristiyan olmaya zorladılar. Bunun üzerine Müdeccenler isyan çıkardılar. İsyen Gırnata bölgesinde geniş bir sahaya yayıldı. İsyen İspanyolların müdeccenler üzerindeki baskısını daha da artırdı. İspanya kralı 906/1501'de Müslümanlar hakkında ya Hristiyan olmak ya da İspanya'yı terk etmek zorunda bırakılmaları yönünde bir ferman çıkardı. Bazı müdeccenler, dinlerini değiştirmek istemedikleri için dağlık bölgelere sığındılar. Bazıları da Hristiyanlığı kabul etmiş gözüktüler. Hristiyanlığı kabul etmiş gibi gözüken ama aslında Müslüman olanlar morisko olarak adlandırılmıştır. 965/1558'de İspanya kralı olan II. Philip'in zamanında moriskoların durumu daha kötüleşti. Çünkü, Katolik Kilisesi'nin engizisyon mahkemeleri morisko ve Yahudileri şiddetli baskı altında tuttu. Mesela 974/1567'de morisko Müslümanlara özel olan elbiseleri giymelerini, evlerinin kapılarını kilitli tutmalarını, hamama gitmelerini, Arapça konuşmalarını yasaklayan bir kanun çıkarıldı. Buna tepki olarak moriskolar 975/1568 yılında isyan ettiler. İki yıl süren isyan şiddetli bir şekilde bastırıldı. Kral

⁵⁵ İsmail Yiğit, “Nasrîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 32: 420-22.

⁵⁶ Makkarî, *Nefhü 't-Tib*, 1: 352.

⁵⁷ Mehmet Özdemir, “Müdeccen”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 31: 465.

⁵⁸ Mehmet, Özdemir, “Morisko”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30: 288.

III. Philip 22 Eylül 1609 (h. 22 Cemaziyelahir 1018) tarihli bir fermanla onları memleketten kovdu. 300.000 kadar morisko vatanlarını terkettiler. Bu da İspanyolların moriskolara vurdukları son darbe olmuştur.⁵⁹ Müdeccen yada morisko sanatkarlar, âlimler ve ustalar hakkında çok az bilgi mevcuttur. Burada sadece zamanla tesbit edilmiş iki âlimin ismini verelim. Biri “*Târihu Fukahâi Tuleytula ve Kudâtüha*” isimli eseri yazmış olan Ahmed b. Abdurrahman el-Ensarî’dir, diğeri ise Tuleytula doğumlu Muhammed b. Muhammed el-Hucrî’dir.⁶⁰

Henry Charles Lea Müslümanlardan sonraki İspanya hakkında şu sözleri ifade eder: “Yahudi ve moriskoları ülke dışına çıkaran zihniyet bir bakıma ülkenin işlevselliğini köreltmış oluyordu. Bu tutumları, ülkeye ancak yoksulluk ve yılgınlık getirdi. Avrupa’nın geri kalanındaki ülkeler savaflara ve diğer olumsuzluklara rağmen kendilerini maddi, manevi ve diğer yönlerden ilerletmeye çalışırken İspanya, fakirlik ve zevalde kötüye gidiyordu. Endülüs mirası onun kıymetini bilemeyecek olan bir kitlenin insafına kalmıştı. Katolik İsabella ve Kardinal Ximenes’in hizmetleri büyüktü ama kötü tarafları iyi taraflarına baskın geldi. Çünkü halklarına ulaşılması gereken tek hedefin din birliği olduğunu öğrettiler ve bu uğurda İspanya, maddi refahını ve kültürel gelişimini feda etti.”⁶¹

Müslümanlar Endülüs adını verdikleri topraklarda sekiz asır hüküm sürmüşlerdir. 92/711 yılında başlayan bu süreç siyasi olarak 897/1492 yılında bitmiştir. Müslümanların buradaki ilk üç yüzyılı varlıklarını pekiştirmek, burada nüfuz oluşturmakla geçmiştir. Bu hususta da oldukça başarılı olmuşlardır. Orayı vatanlaştırmak için siyasi alanda yoğun ve çetin bir mücadele vermişlerdir. Ancak XI. yy’ın ortalarından itibaren yaşanan iç savaflardan ötürü güç kaybetmeye başlamıştır. Hristiyanların ‘kaybedilen toprakları geri alma’ sloganıyla başlattıkları Reconquista hareketi ile Müslümanlar tedricen Endülüs topraklarından çıkarılmıştır. 897/1492’den sonra Hristiyan hakimiyetinde kalan Müslümanlar ise var olabilmek adına zor bir süreç yaşamışlardır. Hem siyasi hem medeni alanda oldukça parlak olan Endülüs Müslümanlarının bu topraklara veda edişleri, Hristiyanlar tarafından yapılan muameleler oldukça üzücü ve insanlık onuruna yakışmayan şekillerde olmuştur. Tüm bu siyasi süreci genel hatları ile anlatmaya çalıştıktan sonra şimdi de orada kurulan medeniyetin nasıl bir süreçten geçtiğini ele almaya çalıştık.

⁵⁹ Evarista Levi Provençal, “Moriskolar”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 8: 427-429; Kuran, Ercüment, “Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika’ya Nakli ve Neticeleri”, *Endülüs’ten İspanya’ya (Sempozyum)*, Ankara 1996, 63-66.

⁶⁰ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud İbn Beşküval, *Kitabü’s-s-Sıla fi Tarihi E’immeti’l-Endelüs*, nşr. İzzet el-Attar el-Hüseyni, Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye, 1966, 1: 72-73, 2: 532.

⁶¹ Henry Charles Lea, *İspanya Müslümanları*, çev. Abdullah Davudoğlu, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2006, 384.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS MEDENİYETİ

Müslümanların Endülüs'ü fethedip orada kaldıkları süre boyunca verdikleri siyasi mücadeleyi bir önceki bölümde anlatmaya çalıştık. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında bu siyasi süreç yaşanırken diğer yandan kültür ve medeniyet alanında başka bir süreç işlerlik kazanmıştır. Sıradaki başlıkta bu konuyu ele almaya çalışacağız. Öncelikle Doğu'dan gelen İslam medeniyetinin, Endülüs medeniyetinin alt yapısını oluşturmasından kısaca bahsedeceğiz. Ardından bu medeniyetin unsurlarını sosyal, ekonomik, askeri, idari, ilmi, sanat, musikî ve mimari olarak ele alacağız.

1. ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN OLUŞUMU

1.1. İslam Medeniyetinin Oluşumu

İslam medeniyetinin doğuşundan önce medeniyet kelimesinden kısaca bahsetmek uygun olacaktır. Bu kelime üzerinde çok durulmuş ve birçok tarifi yapılmıştır. Biz burada tariflerin hepsine yer veremeyiz ama genel bir çerçeve çizebiliriz. Bu bağlamda medeniyet “yaşanan beşerî geçmiş”, “bir milletin veya insanlığın zaman içinde yaşantısının oluşturduğu bütünlüktür”.⁶² Bu bütünlük düşünce, bilim, sanat, mimari, yönetim, ekonomi, coğrafya, tarih, adetler, inançlar gibi birçok temel unsuru içerisinde barındıran bir bütünlüktür.⁶³ Bu açıdan bakıldığında medeniyet ortak bir zihniyetin eseridir. Bu ortak zihniyeti yönlendiren en güçlü unsur ise dindir.⁶⁴

İslam medeniyetinin serüveni 610'da Hz. Muhammed (sav) ile başlamış, kısa sürede Suriye (13/634), Mısır (16/639), İran (21/642) toprakları dahil Bizans'ın önemli bir kısmını bünyesine katmıştır.⁶⁵ Oluşumunu VII ve IX. Asırlar arasında büyük ölçüde tamamlayan bu medeniyet Hint, Çin ve Mezopotamya medeniyetlerinin varisi olmuştur.⁶⁶ Müslümanlar Sasani İmparatorluğunu ele geçirince Pers kültürünü; Suriye, Mısır, Filistin gibi Bizans eyaletlerini ele geçirince Grek kültür mirasını, zamanla Hindu bilimini de tanışmış oldular.⁶⁷ İslam medeniyeti ona dahil olan halkların dehasıyla çeşitlenmiş, onları hükmü altına alarak

⁶² M. Asım Yediyıldız, “İslam Medeniyetine Giriş”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 14: 47.

⁶³ İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2016, 73.

⁶⁴ Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitapevi Yayıncılık, 1996, 46.

⁶⁵ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, 65-73.

⁶⁶ Yediyıldız, “İslam Medeniyetine Giriş”, 59.

⁶⁷ Roger Garaudy, *İnsanlığın Medeniyet Destanı*, çev.: Cemal Aydın, İstanbul: Pınar Yayınları, 1995, 108-114.

doğmuş ama daha sonraları tanıdığı özgürlük ortamı ile gelişmiş bir medeniyettir.⁶⁸ Fernand Braudel'a göre medeniyet, biriken ve miras bırakılan bir irfandır. Kültürel malları hem ithal eder hem ihraç eder.⁶⁹

İslam coğrafyalarında medeniyet vahiy kaynaklı tevhit anlayışıyla bina edilmiş ve bizzat Hz. Muhammed'in (sav) rehberlik edip örnek olmasıyla medeniyetin gerekleri yerine getirilmiştir. Kısa denilebilecek bir süre içerisinde ilim, felsefe, sanat, tıp, edebiyat, teknoloji, fen, tarih ve iktisat gibi alanlarda büyük bir başarı elde eden Müslümanların çizgisi Allah'ın emri ve rasülünün sünneti üzere idi. Bu çizgiden dolayı İslam medeniyeti Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına kadar yayılmış ve diğer medeniyetlerin gelişmesinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu anlayış, İslam medeniyetinin yükselme devirlerinde de gerileme devirlerinde de diğer medeniyetlerle olan birlikte yaşama ilişkisinin temelini oluşturmuştur.⁷⁰

1.2.İslam Medeniyetinin Endülüs'e Aktarılması

Endülüslüler İberya'da mesnetsiz, tek başlarına, baştan bir medeniyet kurmamışlardır. Çünkü medeniyet, biriken ve miras bırakılan bir irfandır. Bilinmektedir ki medeniyetler kurulmaz, devam ettirilir. Endülüs medeniyeti de bu bağlamda İslam medeniyetinin devamı niteliğindedir. Bu husustaki görüşleri genel olarak farklı kaynaklardan şu şekilde sıralamak mümkündür;

a. "İslam medeniyeti unsurlarından bazılarının Avrupa'ya aktarıldığını tespit ederken, bu medeniyetin asıl kaynağı olan Doğu-İslam dünyasının (el-Meşrik), kendi Batı'sı yani Kuzey Afrika ve Endülüs (el-Mağrib ve'l-Endelüs) ile sürekli doğrudan ilişki içerisinde olduğu gerçeğini hiçbir zaman unutamayız. Asr-ı Saadet'ten beri kazanılan toplumsal ve kültürel birikim, daha çok talebe ve âlimlerin Doğu'dan Endülüs'e gelerek yerleşmeleri veya seyahatleri yoluyla Batı'ya taşınmıştır. Özellikle ilk dönemlerde Endülüslerin kendi medeniyetlerinin kaynağı olan Doğu'ya ilim tahsili ve seyahat maksadıyla yoğun bir şekilde gidip gelmeleri ise, Doğu-İslam kültürü birikimlerinin Endülüs'e taşınmasında en önemli kanallardan birisi olmuştur. Ayrıca karşılıklı siyasi-askeri ilişkilerin yoğunluğunu da göz önüne almalıyız."⁷¹

⁶⁸ Cuayyıt, *Avrupa ve İslam*, 162-163.

⁶⁹ Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism*, Fransızcadan çev.: Siân Reynolds, Los Angeles: University of California Press, 1992, 25.

⁷⁰ Ahmet Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben-İdraki*, İstanbul: Küre Yayınları, 2018, 71.

⁷¹ Şeyban, *Reconquista*, 98.

b. “Müslüman İspanya toprakları İspanya ve kuzey Afrika'nın Atlantik kıyılarından önceleri Semerkant ve Pencap'a daha sonra ise Doğu Hint Takım Adalarına kadar uzanan muazzam bir dini ve kültürel bedene bağlı bir uzuv, bir organ idi.”⁷²

c. “Endülüs, eşi ve emsali bulunmayan kültürümüzün kemaline ulaşan bu güzelliğini şüphesiz ne İran ne de Yunan tefekkürüne borçludur. Bu herhangi başka bir yerden ziyade ‘İslam Tefekküründen’ fişkırmıştır.”⁷³

d. “Doğu Müslümanlığının İran, Irak, Suriye ve Mısır' daki şehir merkezlerinde⁷⁴, Grek bilim ve felsefesinin yüksek bir hüsn-ü kabul gördüğü gayet iyi bilinen bir husustur. Zikredilen bilimler, Abbasiler döneminde entelektüel kesimde oldukça yaygınlık kazandı. Bu, bir dereceye kadar, adı geçen bölgelerde Grekçe veya Süryaniceden yapılan tercümelerin doğal bir sonucuydu. Bu olumlu başlangıç sayesinde Doğu'daki seküler Arap kültürü içerisinde, bu kültürün en fazla parladığı 236-442/850-1050 yılları arasında yeni ilerlemeler kaydedildi. Aynı dönemde İslam dünyasının batısında, bu kültür, ortamın yeterince elverişli olmaması nedeniyle, daha yavaş bir gelişme süreci yaşadı. Bu tür ilimler için Endülüs 'te başlangıçta mevcut bulunan alt yapı oldukça zayıftı. Hristiyan İspanya, Müslüman hakimiyeti öncesinde ciddi bir ilmi gelenek ve başarıya sahip değildi; Müslüman hakimiyeti altında yaşayan Hristiyan bilginler ise, Kıptilerin Mısır'da yaptıkları gibi, kendi geleneksel kültürlerinin içine kapandılar ve kapasitelerini daha çok dini yazılarda ortaya koydular. Dolayısıyla VIII. yüzyıl başlarında Endülüs'e göçen Araplar ve Berberiler; fetihler sonrasında Doğu'da karşılaşılan benzer zengin ve nüfuz edilebilir bir bilimsel mirasa rastlamadılar. Keza onlar, Endülüs 'ün fethini gerçekleştirdikleri sırada, Doğu'daki bu ilmi mirastan bir pay alabilmiş de değillerdi. Bu sebeple, okur-yazar kültürü olarak neye sahip olmaları gerekiyorsa, onu başlangıçta tamamen Doğu'dan ithal etmek mecburiyetindeydiler. Bütün bunlarla birlikte onlar, bir uç vilayetin sınır bekçileri olarak, zamanın gerisinde kalmak ihtimaliyle de karşı karşıya idiler. Bu olup bitenlere rağmen, Endülüs'e yeniliklerin girmesi engellenemedi. Çünkü gerek Endülüslü hacıların ve tacirlerin Doğu'ya sürekli gidiş gelişleri gerekse Doğulu sürgünlerin ve diğerlerinin göçleri neticesinde, bu ülkenin İslami entelektüel hayatın güçlü akımlarının uzağında kalması, zaten mümkün değildi.”⁷⁵

⁷² W. Montgomery Watt- Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, İstanbul: Küre Yayınları, 2011, 173.

⁷³ Singrid Hunke, *Avrupa Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, İstanbul : Bedir Yayınevi, 1972, 379.

⁷⁴ Zebib, *Mevsuâtü'l Âmme*, 2: 387.

⁷⁵ George Fadlo Hourani, “Endülüs'teki Akli İlimlerin İlk Gelişimi”, çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar Dergisi* (Ocak-Nisan 2000), 200-202.

e. “İbn Hayr’ın (575/1179) Fehrese’si gibi İbn Atiyye’nin (546/1151) Fihrist’ini inceleyen bir araştırmacı, Endülüs âlimlerinin Doğu İslam dünyasındaki eserlerden büyük oranda haberdar olduklarını hemen fark eder. Şüphesiz bu iletişimde ‘rihler’ büyük rol oynamıştır. Endülüs’teki gerek dâhili rihleler gerekse İslam dünyasının en ücra bölgelerine kadar uzanan harici rihleler, Endülüs’teki canlı ilmi faaliyetlerin göstergesidir. Bütün İslam dünyasından İslam dininin neş’et ettiği istikamete doğru yoğunlaşan rihleler doğal olarak ‘merkez’ vasfını haiz bulunan Doğu İslam dünyasının bu vasfını pekiştiriyordu. Endülüs birçok açıdan Doğu İslam âlemini takip etmiştir. Endülüslü âlimler Doğu İslam dünyasındaki kitapları Endülüs’e getirmek için büyük gayret sarf etmişlerdir. Endülüs ile Doğu İslam dünyası arasındaki ilişki sadece ilmi bir zeminde yürümüyordu. İki bölge arasında sanat alanında da bir etkileşim vardı. Sözcüleri, h. V. asırda Afrika’da kadın ve erkek sanatçıların sayısı artınca onlardan birçoğu geçimlerini sağlamak amacıyla göç ettiler. Bir kısmı Mısır, Şam, Irak bölgelerine geçerken bir kısmı da Endülüs’e yöneldi.”⁷⁶

f. “İbn Hayr el-İşbili el-Endelüsî (575/1179) Fehrese isimli eserinde 1040’tan fazla kitaptan bahseder. Endülüs’ün hemen hemen bütün şehirlerini dolaşan İbn Hayr, eserinde şeyhlerinden aldığı bu kitapların listesini hem de isnatlarıyla birlikte verir. Böylece, Doğu İslam dünyasındaki kitapların ne zaman ve kim tarafından Endülüs’e getirildiğini de öğrenme şansımız bulunmaktadır.”⁷⁷

g. “İslam medeniyetinin parlak zamanlarında Hint, Çin ve Sibiryaya hududundan Atlas Okyanus’u sahillerine kadar Asya ile Afrika ve Avrupa’da meskun bulunan bütün İslam milletleri medeniyetleriyle zihinlerini aydınlatmakta idiler. Nakliye araçlarının ve karşılıklı görüşmenin şimdiki sürat ve kolaylıkla olmadığı halde Buhara’da bir kitap telif olunmaz, Endülüs medreselerinde tedris olunmaya ve Afrika çöllerini geçerek Sudan’a Atlas Okyanusu’nun dalgalarını yayararak Sumatra’ya kadar ulaşırdı. Kurtuba’daki filozof çevrelerinde, Uzak Doğu’da ortaya çıkan İbni Sina’nın eserlerinden, öte yandan Bağdat’ın ilim meclislerinde Uzak Batı’da yetişmiş olan İbn Rüşd’ün fikirlerinden bahsolunuyordu.⁷⁸ Emir II. Abdurrahman, Abbas ibn Nasih isimli Kurtuba’lı bir âlimi Yunanlı ve İranlı vasıtasıyla Araplara intikal etmiş ilmi eserleri elde edip getirmesi için Irak’a göndermişti.”⁷⁹

Endülüs’teki tüm gelişmeler temeli İslam dünyasına dayanmaktaydı. Bununla birlikte bazı konularda İslam dünyasından farklıydı, hatta ondan üstün olduğu yönleri bile vardı.

⁷⁶ Mehmet Akif Koç, “Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi”, *İslamiyat Dergisi* 3 (2004), 57.

⁷⁷ Koç, “Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi”, 57.

⁷⁸ Şemsaddin Sami, *İslam Medeniyeti*, İstanbul: Hafe Yayınevi, 1980, 22.

⁷⁹ Mehmet Said Hatipoğlu, “Endülüs’e Borcumuz”, *İslamiyat Dergisi* 3(2004), 8.

Örneğin Endülüs'te refah seviyesi doğudaki en zengin İslam şehirlerinden daha iyi, eğitim düzeyi İslam dünyasındaki ortalama seviyeden daha yüksekti. Eğitim kurumları doğuya nazaran daha kapsamlı, sistemli ve donanımlı idi. Yine aynı şekilde devlet bürokrasisi diğer İslam devletlerine nazaran çok gelişmişti. Öyle ki evrak kayıt sistemi Bağdat, Şam ya da Kahire'deki sistemden çok daha işlevseldi. Yine Endülüs'e has tezyin sanatı ve hatt-ı Endelüsî ya da hatt-ı Mağribî denilen kûfi Endülüs yazısı döneminde benzersizdi. Aslında Endülüs kültürünün oluşma dönemi doğudaki kültür ve medeniyetinin gelişmesinin durduğu sıralarda başlamış olması, Endülüs'ün Doğu'nun yerini alması ve birçok bakımdan doğudan üstün olmasına sebebiyet vermişti.⁸⁰ Endülüs medeniyetini incelerken bu durumu da göz önünde tutmak gerektiği kanatindeyiz. Yine başka bir örnek verelim; Endülüs'ün ilk İslâm eseri şüphesiz Kurtuba Ulu Camii'dir. Ve bu camide kullanılan sanatın diğer Müslüman ülkelerden etkilenmiş olması muhtemeldir. Hele ki Müslümanların İspanya'yı ilk fethettiği dönemi baz alırsak bu durum çok daha önemli hale gelecektir. Vizigot kiliseleri ve o dönemin dikkat çeken mimari eserleri olsa da Filistin'deki kiliseler kadar Müslümanların dikkatini çekmemiştir. Endülüs'ün İslâm eserleri temel olarak yansıtıcı bir değer taşır. Buradaki eserlerin yabancı bir dünyadan kaynaklandığı çok belirgindir. Endülüslüler Doğudan aldığını Batıda gördükleriyle harmanlayarak ve yeniden yorum katarak bambaşka bir forma dönüştürmüşlerdir.⁸¹

Müslümanların Avrupa'daki geldikleri bu topraklar kendileri için yeniydi. Ama kendileriyle beraber gelen, üzerlerinde taşıdıkları Doğu'nun izleri eskiye dayanmaktaydı. Bu izler bu yeni coğrafyada yapılan yeni medeniyet hamleleriyle başka ve daha özgün bir hale geldi. Böylece her alanda kendinden söz ettirmeyi başaran, izlerini günümüzde bile taşıyan Endülüs medeniyeti doğdu.

2.ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN UNSURLARI

2.1.Sosyal ve Ekonomik Hayat

Endülüs toplumu etnik açıdan renkli bir yapıya sahiptir. Toplumda Arap, Berberi, mevâlî, Sakalibe, Sudan ve İspanyol gibi farklı etnik unsurlar ilk göze çarpanlardır. Devletin altın çağlarında Endülüs'ün bu çeşitli yapısı avantaj iken, devletin zayıf dönemlerinde Endülüs'ün sonunu hazırlayan etmenlerden olmuştur.⁸²

⁸⁰ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 152-53.

⁸¹ Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kanat Kitap Yayıncılık, 2010, 22-23.

⁸² Ergüven, Şahabettin, "Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat", *İSTEM* 7\14 (2009), 152.

Endülüs fethini gerçekleştiren Müslüman ordusunun Araplar ve Berberilerden teşekkül ettiği bilinmektedir. Yine bilinmektedir ki Müslüman fatihlerin nerdeyse tamamı fetih sonrasında Endülüs'te kalmışlardır. Fetihten sonraki süreçte daha fazla Arap ve Berberi buraya gelip yerleşmiştir. Bu durumda XI. yüzyılın başlarında Endülüs'te yaşayan Arap ve Berberilerin toplam nüfusunun yarım milyon civarında olduğu söylenilebilir.⁸³

Müslüman fatihler Endülüs'e girdiklerinde burada, Hispano-Romen ve Vizigotlar'ın karışımı olan yerli halkla ve bir de dini olduğu kadar etnik bir azınlık durumundaki Yahudilerle karşılaştılar. İber Yarımadası'nın yerli halkı genel olarak Hristiyan dine mensuptu. Fetih sonrasında zaman içerisinde Hristiyanların bir kısmı dinlerini değiştirerek Müslüman oldular. Bu grubun ilk nesline Müsâlime, daha sonraki nesillerine ise Müvelledûn (İsp. Muladies: Müvelledler) denilmektedir. Bir kısım Hristiyan ise kendi dinlerinde kalmakla beraber hayat tarzı olarak Arapların tarzına yöneldiler. Bu gruba Muâhidûn ve daha çok da Musta'ribûn (İsp. Mozarabes: Musta'ribler) denilmektedir.⁸⁴ Endülüs'te Hristiyanlar cinayet durumları hariç kendi davalarıyla kendileri ilgilenirlerdi.⁸⁵ Ve Hristiyanlar Endülüs'te oldukça kalabalık bir kitleyi oluşturuyorlardı.⁸⁶

İslam'ın öğretisi olan birlik ilkesi İslam toplumlarında keskin bir ayırım ve kutuplaşmaya engel olsa da Endülüs'te üst, orta ve alt olmak üzere üç sınıftan oluşan esnek sosyal bir tabakalaşma olduğunu görmek mümkündür. Üst sınıfı yönetici ve din adamları, orta sınıfı tüccarlar, memur ve katipler, alt sınıfı zanâatkarlar, çiftçiler ve köleler oluşturmaktaydı.⁸⁷

Kurtuba'yı baz alarak Endülüs'teki mahalle, ev ve nüfusa dair kısa bir bilgilendirme yapacak olursak Kurtuba'da üst sınıfın oturduğu üç mahalle vardı. Bunlar er-Rusâfe, ez-Zâhire ve ez-Zehra mahalleleri idi. Kurtuba'nın diğer mahallelerinde orta ve alt sınıfa mensup insanlar yaşıyorlardı. Orta sınıf Kurtuba nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Kurtuba'nın nüfusu hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Kimilerine göre bir milyon iken kimilerine göre de beş yüz bindir. Kurtuba'nın çok yoğun bir nüfusa sahip olduğunu aynı dönemdeki diğer dünya başkentleriyle karşılaştığında görmek mümkündür.⁸⁸ Şahabetin

⁸³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara: TDV Yayınları, 2013, 17-18.

⁸⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 20-21.

⁸⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, 57.

⁸⁶ Ebü'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, thk: J. H. Kramers, Leiden : E.J. Brill, 1938), 111.

⁸⁷ İbrâhim Kadri Butuş, *Eserü'l İkta' fi Tarihi'l Endelüsi's Siyasi min Müntasıfı'l Karni's Salis el-Hicri Hatta Zuhuri'l Hilafe (250 h. - 316 h.)*, Rabat: Menşuratu Ukaz, 1992, 136-147.

⁸⁸ Fernand Braudel, *II. Philip döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayıncılık, 1993, 100.

Ergüven; kaynaklarda Kurtuba'da sıradan halka ait ev sayısının 113.077, şehrin ileri gelenlerine ait ev sayısının ise 60.300 olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca makalesinde sadece Kurtuba'da dükkan sayısının 80.000, otel sayısının 1600 ve han sayısının 452 olduğunu belirtmektedir.⁸⁹ Endülüs toplumunda geniş aileye yani anne, baba, büyük anne, torun vs. daha sık rastlanan bir durumdur. Birden fazla evlilikler de görülür fakat bu durum çok yaygın değildir. Evler genellikle sade, az pencereli, avlulu ve çift katlı evler olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁹⁰

Endülüs toplumunda kadının yeri ayrıcalıklı ve önemliydi. Bu medeniyette kadın geniş özgürlüklere sahipti. Endülüslü bir kadın toplumsal hayatta oldukça aktifti. Erkeklerle aynı meclisleri paylaşabiliyorlar, eğitimden istedikleri kadar faydalanabiliyorlardı. Endülüs'te bu sebeple çok sayıda kadın ilim, edebiyat ve sanatlarda rüştlerini ispatlamışlardı.⁹¹

Endülüslüler giyim ve kuşam hususunda son derece özenli bir toplumdur. Eşraftan olan bir Endülüslü pamuk, keten veya yünlü bir giysi giyerek evinden çıkardı. Başlarına sarık ve benzeri şeyler sarmayanlar saçlarını kulaklarının üzerine bırakırlardı.⁹²

Endülüs halkı için temizlik çok önemsedikleri konuların başında yer alıyordu. Rivayete göre halktan bir kimsenin elinde sadece bir dirhem kalsa onu sabun almaya harcardı. Kurtuba'da kanal ve boru sistemleri oldukça gelişmişti. Bu sayede su halkın evine kadar ulaşmaktaydı. Günümüzde hala o döneme ait kanal ve boruların kalıntıları mevcuttur. Ayrıca Kurtuba'da genellikle mescitlerin yakınlarında yapılan 900 kadar hamam mevcuttu.⁹³ Endülüs'te mescidler, çarşılar, binalar gibi halkın ortaklaşa kullandığı mekanların temizliği, bakımı ve korunması esas olarak kullananların sorumluluğundaydı. Bu sorumluluğun yerine getirilip getirilmediğinin kontrolünü de muhtesibler yapmaktaydı. Bu sebeple mescidler ve çevresinin temizlik ve düzenini korumak için buralarda çevreyi kirletici maddelerin satışlarına kısıtlama getirilmiş (örn: kuş satışının bu bölgede yasaklanması) ve böyle yerlerde temizlik işini kolaylaştırmak için su bulundurulması istenmişti. Aynı şekilde mezarlıklarda da temizlik ve düzeni korumak amaçlı çöp atmak, ateş yakmak ve kanal geçirmek yasaktı. Şayet şehirden koyun sürüsü geçirilecekse, sürünün geçtiği yerleri su ile temizlemek mecburî idi. Ama halktan temizlik amacı ile su dökerken bile kalabalık günlerde insanlar kayıp düşmesin diye dikkatli olunması isteniyordu. Çöpler şehir dışına dökülüyordu. Yine şehir içine leş atılması yasaktı. Lağım ve kenef temizliği ile alakalı belli kurallar ve tedbirler vardı. Endülüs'ün ileri

⁸⁹ Ergüven, "Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat", 146-147.

⁹⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 50-52.

⁹¹ Makkari, *Nefhu't-Tib*, 4: 205.

⁹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 59.

⁹³ Makkari, *Nefhu't-Tib*, 2: 78-79.

ve geniş ufuklu bir medeniyete sahip olduğuna dair temizlik hususundaki tedbir ve çalışmaları bile bize fikir vermektedir.⁹⁴

Endülüs'te bir çok mescit inşa edilmişti. Burada da mescitler diğer İslam dünyasında olduğu gibi dini, siyasi ve ilmi konuma sahip olup sosyal hayatın merkezinde yer alıyordu. Şehir mimarisi mescitlere göre düzenleniyordu. Dükkan ve çarşılar mescidin etrafında konumlandırılıyordu. Mescitler ilim halkalarının oluştuğu, toplantıların yapıldığı, bildiri ve fermanların okunduğu, küçük anlaşmazlıkların çözüme bağlandığı fonksiyonel bir konumdaydı. Büyük anlaşmazlıklar olduğu zaman da ise mahkemeye gidiliyordu.⁹⁵

Endülüs yemek kültürü ise oldukça zengindir. Bu konuda Qiyas Şükürov'un görüşlerine ve bulgularına yer vereceğiz: "Endülüs mutfağında mirkâs, mücebbenat, sedef, şabil, serid (tirit) ve heris gibi yemek çeşitlerinin özel yeri vardır. Zellâbbiye, kek ve zebzerîn gibi tatlı türleri de dönemin mutfağında yerini almıştır. Söz konusu dönemin yemek çeşitleri genellikle yarımada'nın güneydoğu bölgelerinden edinilen hammaddeler, meyve ve sebze çeşitleri ile hayvancılık sektöründe yetiştirilen kesimlik hayvanlar ve deniz kıyısındaki beldelerde avlanan deniz ürünleri kullanılarak yapılmıştır. Bazı durumlarda dış ülkelerden baharat türü ürünler ithal edilmiştir. Dönemin zengin mutfak kültürü saray çevresinde ve soyluların ziyafetlerinde birtakım aşırılıkların tezahürüne neden olmuştur. Buna ek olarak, büyük şehirlerdeki pazar ve çarşılarda yasak ürünlerin satılması, ürünlerin tartı ve kalitesi gibi konulara dikkat edilmiştir. Bu nedenle belli zamanlarda ulema ve devlet yöneticileri bu tür olaylara müdahil olmuş, yiyecek ve içeceklerde örf ve dine göre aşırı bulunan ürünlerin kullanımını denetlenmiş, konuyla ilgili risaleler kaleme alınmış, fetvalar verilmiştir."⁹⁶

Doğu İslam dünyasından Endülüs'e gelen ve "Ziryab" lakabıyla tanınan Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâfi Endülüs kültüründe çok önemli bir yere ve öncü bir kişiliğe sahipti. Önemsediği ve öncülük yaptığı hususları şöyle sıralamak mümkündür; mevsimlere uygun giyinmenin sağlık açısından önemine vurgu yaparak günün farklı saatlerinde farklı elbiseler giymesi, deodorant kullanımını, düzenli banyo yapma fikrini yayması, bir moda öncüsü olarak erkek tıraşında yeni stiller tasarlaması, yeni yemek tarifleri geliştirmesi, günde kaç kez yenmesi, hangi yemeği hangi sıra ile servis edilmesi gerektiği konularını düzenlemesi, yemeklere çorbayla başlayıp kırmızı et, balık veya tavuktan oluşan ana yemekle devam etmesi, meyve ya

⁹⁴ Mustafa Hizmetli, "Hisbe Risalelerine Göre Endülüs'te Çevre Bilinci", *İSTEM Dergisi*, 7/14 (2009), 216-219.

⁹⁵ Ergüven, "Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat", 147.

⁹⁶ Qiyas Şükürov, "XIII.-XV. Yüzyılların Endülüs Mutfağı", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası* (Aralık 2011), 199.

da tatlı ile bitirmeyi tavsiye etmesi, saray sofralarından ağır madeni kadeh ve altın kupaları kaldırıp yerine zarif ve şık kristaller koyması bunlardan bazılarıdır.⁹⁷

Endülüs'te sosyal hayat siyasi ve ekonomik şartlar ile paralellik göstermiştir. Siyasi istikrar ve güven ortamının sağlandığı dönemlerde halkın ekonomik durumu oldukça iyi bir düzeydeydi. İleri düzeydeki tarımcılık Endülüs ekonomisinin en önemli kısmını oluşturuyordu. Tarım alanlarının genişliği, toprakların verimliliği, su ve nehirlerin çokluğu, Endülüslülerin bağ, bahçe ve çiçek yetiştiriciliğine olan ilgi ve sevgileri tarımcılığın gelişmesine en çok etki eden hususlardı. Kurtuba'da yapılan tarım Endülüs'teki tarımın büyük bir kısmını oluşturuyordu. Endülüs'te tarım arazilerinin kiraya verilmesi sık rastlanan bir durumdu. Endülüs'te tarımdan sonra ticaret ve zanaat da oldukça yaygındı. Endülüslülerin en çok uğraştığı zanaatler demir, bakır, cam ve dokumacılıktı. Endülüs'te ticaret her mal için özel olarak tahsis edilmiş "sûk" adı verilen özel bir çarşılar yapılmaktaydı. Bu çarşıların mimarisi Kahire ve Şam'da olduğu gibi iç içe geçmiş caddelerden oluşmaktaydı. Çarşılar meslek ve ticaret türüne göre sınıflandırılmıştı; dokumacılar çarşısı, hasırcılar çarşısı ve alçıcılar çarşısı gibi.

Çarşılar, tartı ve ölçüler aktif bir şekilde memurlar tarafından denetlenirdi. Esnaflar ve sahip oldukları mal varlıkları belli aralıklarla sayılırdı. Vergiler, Hristiyan devletlerine (Roma ve Bizans'a) göre çok makuldü. III. Abdurrahman zamanında Kurtuba halifeliğinin geliri 12.045.000 altın dinara (57.213.750) ulaşmıştı ve bu gelir bütün Hristiyan Latin devletlerinin gelirinden daha fazlaydı. Ama bu yüksek gelirin sebebi vergi değildi; tarım ve ticaretti.⁹⁸

Kurtuba, Tuleytula ve Mecrit şehirleri demircilik ve savaş aletleri hususunda önde gelen illerdendi. Meriye, Lakant ve Tarrakune adalarında ise gemiler imal ediliyordu.⁹⁹ Fenike ve Roma devrinde yüzüstü bırakılan madenler işletilmiş, yeni madenler bulunmuş, onlarda işletmeye açılmıştı. Almaden civarındaki cıva, Malaga ve Beja'daki yakut madenleri, dünyada büyük bir şöhret kazandılar. Katalonya sahillerinde inci, Endülüs sahillerinde mercan avlanıyordu. Deri imalatında pamuklu, keten, kenevir dokumalarında büyük yenilikler yapıldı.¹⁰⁰ Meriye'den sonra Kurtuba, Gırnata, Besta ve Malaga şehirleri dokumacılık hususunda oldukça ileri seviyedelerdi.¹⁰¹ Kurtuba'nın marokenleri, koşum takımları, eğerleri, Gırnata'nın ipeklileri, Tuleytula'nın kılıçları bütün Avrupa ve Asya'da şöhret kazandı.¹⁰²

⁹⁷ Salim Aydüz, "Endülüs'ün Avrupa'ya 10 Muhteşem Hediyesi", *Derin Tarih Dergisi* 4 (Kasım 2015), 97.

⁹⁸ Durant, *İslam Medeniyeti*, 199.

⁹⁹ Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 456.

¹⁰⁰ Ahmet Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, Ankara : Akçağ Yayınları, 1969, 195.

¹⁰¹ Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 517.

¹⁰² Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 196.

Dinar ve dirhem diğer devletlerde olduğu gibi Endülüs'ün de para birimi idi. Afrika ve Endülüs'te halis İslam dinarları darbediliyordu. Bu İslam dinarlarının yarım ve sülüsü de basılıyordu. Bunların bir kısmının üzerinde Latince bazı kısaltmalar bulunmakta, İmparator Herakleios ve oğullarının resmedilmekteydi. Bir kısmı da bunun taklidi olan İslam dinarlarıydı. Bu iki yerde, İslam dinar darbının Emevî Devleti'nin yıkıldığı 133/750 yılına kadar devam etmiş olması tahmin edilmektedir. Ancak bunların örneklerine daha ulaşılamamıştır. Daha sonra Endülüs'te Vizigotlar dönemindeki gibi sadece İslam dirhemi (gümüş para) basılmıştı.¹⁰³ Endülüs Emevî Halifesi III. Abdurrahman zamanında ekonomik olarak çok iyi bir seviyeye gelinmiş, altın bollaşmıştı. Böylece 317/929 yılına kadar Endülüs'te yeniden dinar darbedildi. Endülüs'ün dinarlarının bol ve meşhur olduğu gibi Muvahhidler'in dinarları da aynı derecede bol ve meşhurdu.¹⁰⁴

Endülüs'te endüstri her zaman parlak bir seviyede olmuştu. Bu durum İspanyolların pek çok Müslüman kenti işgalinden sonra geriye Gırnata gibi küçük bir yer kaldığında dahi böyle olmaya devam etmişti.¹⁰⁵

2.2. İdarî ve Askeri Hayat

Batı'da kurulup gelişen Emevî halifeliğinin hükümet teşkilatı esas itibariyle Doğu'dakinden pek farklılık göstermez. Her ne kadar Halife, sık sık ordu mensupları ve ileri gelen asil tabakaya dahil seçkin Müslümanlar tarafından seçilse bile devlet başkanlığı makamı esas itibariyle tevarüs yoluyla bir diğer kimseye geçmekteydi. Vezirlerin üzerinde hacip (saray nazırı, başvezir) ünvanıyla vazife gören kimse, Halife ile vezirler arasında bir araç rolünü oynardı. Vezirlerin altında küttablık (tekili kâtib) makamı gelirdi ki vezirler onların da iştirakiyle divan denilen meclisi oluşturuyorlardı. Cinayet gibi polisin müdahale ettiği işler, sahibü'ş-şurta adını taşıyan ayrı ve özel bir hakimin iradesine bırakılmıştı. Kurtuba'da bulunan ve sahibu'l-mezâlim adıyla anılan bir diğer özel hakimin görevi ise, kamu ve devlet işlerine bakan memurlarına, idare adamlarına karşı yöneltilen şikayetlere bakmak ve bunları hukuki bir çözüm yolu bulmaktı. Para cezası, hapis, kısas, kamçılama, dinden çıkma (irtidat) gibi hallerde ölüm cezası hakimlerin verdikleri hükümlerdi. Bunlardan ayrı, ticari işlerin görüldüğü çarşı-pazarların kontrol ve teftişi, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin doğruluğunu denetleme ve kumar ile diğer talih oyunlarına, gayrimeşru münasebetlere ve herkesin içinde

¹⁰³ Halil Sahillioğlu, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9: 352-353.

¹⁰⁴ Sahillioğlu, "Dinar", 9: 354.

¹⁰⁵ Saîd Abdülfettah Aşur, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuri'l Vusta*, Beyrut: Dârü'n Nehdati'l Arabiyye, 314, Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 391.

sokaklarda giyilen elbiselerin şekil ve tarzlarına müdahale etme gibi işlerle yükümlü muhtesib adını taşıyan bir memuriyette söz konusuydu.¹⁰⁶

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde ordu başlıca üç gruptan teşekkül etmekteydi. Ecnad olarak adlandırılan birinci gruba 123/741 senesinde topluca Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçen Şamlı askerler (Şamiyyûn) dahildi. Bu grup, devlete sürekli askerlik hizmeti sunma karşılığında el-Kuveru'l Mecennede olarak bilinen askeri bölgelerde ikamet ediyor, bu bölgelerdeki zimmîlerin haraç gelirlerinin üçte biri kendilerine veriliyor, keza devlete öşür ödemekten de muaf tutuluyorlardı. Buna karşılık fetih ordularıyla Endülüs'e geçen Arap ve Berberi askerlerin durumu biraz farklıydı. Bunlar fetih esnasında ele geçirdikleri ya da kendilerine dağıtılan topraklara yerleşmişler, böylece bir anlamda ülkenin yerli halkına benzemişlerdi. Bundan dolayı kaynaklarda Belediyûn adıyla anılırlar.¹⁰⁷ Bunlar ordunun huşud grubuna dahillerdi. Onların da daimi olarak savaşa hazır iki liva bulundurmaları gerekiyordu. Orduyu teşkil eden üçüncü gruba haşem denilmekteydi. Bunlar hükümdarın seçkin muhafız birliğini teşkil eden askerlerdi. Senenin her günü ve günün her saatinde askeri hizmet sunmak durumundaydılar. Binaenaleyh, ordunun en eğitimli bölümünü oluşturmaktaydılar. Ordu ve asker açısından şunu da söylemek gerek. İslam tarihinde zaman zaman Müslüman ordularında gayri müslimlere de yer verildiği bilinmeyen bir gerçek değildir. Endülüs'te bu uygulamayla daha sık karşılaşıldığını söylemek mümkündür.¹⁰⁸

2.3.Eğitim-Öğretim, Kitap ve Kütüphaneler

İslam dünyasındaki eğitime verilen önem hiç eksilmeden Endülüs'e getirilmişti. Endülüs'te, eğitimin insanı hem dünya hem de ahiret hayatında mutlu kılacak yegane bir yapı olduğu konusunda ittifak edilmiş, eğitime Kur'an öğretimi ve dini bilgilerin tedrisi ile başlanmıştı.¹⁰⁹

Endülüs'te çocuğun yedi yaşına kadar olan ilk eğitimi ile anneler ilgileniyordu. Bu yaştan sonra ise baba çocuğun eğitimini devralıyordu. Devletten zorunlu tuttuğu bir eğitim sistemi yoktu. Buna rağmen okul sistemi tüm ülkeye yayılmıştı. Öğretmenlerin ücreti halk tarafından verilirdi. Endülüs'te öğretim hem ilköğretim hem de yükseköğretim seviyesinde yapılıyordu. İlköğretim bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi Kur'an'ı okumak ve yazmaktı. Ama Endülüslü öğretmenler bununla yetinmeyip şiir, mektup ve kompozisyon yazma, Arapça

¹⁰⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 833-834.

¹⁰⁷ Hüseyin Mu'nis, *Fecru'l Endelüs*, Kahire: Dâru'r Reşad, 2005, 290-291.

¹⁰⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 141-142.

¹⁰⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 151.

grameri gibi derslerde veriyorlardı. Bundan dolayı Kur'an okumayı öğrenen öğrenci aynı zamanda diğer edebi eserlere de alaka duyuyordu. Halk arasında şiir, hikâye, hat, tarih ve biyografi konularında oldukça bilgili ve beceri sahibi olmasının temel sebebi budur denilebilir.¹¹⁰ Eğitim bazen mektepler (küttab) ve mescitlerde yapıldığı gibi öğreticilerin evleri ve öğrencilerin kendi evlerinde de yapılmaktaydı.¹¹¹

Konuya güzel bir örnek olması açısından Mehmet Özdemir'in araştırmalarındaki şu bilgiye yer vermek uygun olacaktır: "İspanyol araştırmacı G. Gozalbes Busto Endülüs'te okur-yazarlık oranının yüksekliğine dikkat çekmekte ve bu bağlamda Müslümanlar arasında görülen okuma yazma oranına hiçbir Avrupa ülkesinde rastlanmadığını, bu ülkelerde kültürün kilise ve manastırlara hapsedildiğini, Ortaçağ Avrupa'sında asilzadelerin ve yönetici tabakanın kültürden çok askerlik mesleğini tercih ettiklerini dile getirdikten sonra, örnek olarak ünlü Frank İmparatoru Charlemagne'ın okuma yazmayı ancak ihtiyarlık döneminde öğrenebilmiş olmasını göstermektedir."¹¹²

Endülüs'te bir kişi ilimle meşgulse kitap onun için en pahalı mücevherden bile kıymetli idi. Mesela meşhur coğrafyacı Ebu Ubeyd el-Bekrî için kitabın muhafaza yerinin parlak ve pahalı kumaş kılıfların içi olduğu rivayet edilmektedir.¹¹³ Ahmed b. Rida el-Malikî'ye göre, hayatta en büyük zevk kaynağı, okuduğu kitapları; en sadık hizmetçisi ise, kendisine sürekli yardım eden kalemi idi. Endülüs'te genel olarak bütün toplum için kitabın büyük yeri ve önemi vardı, kitap sevgisi ve verilen değer sadece âlimlere özel bir durum değildi.¹¹⁴

Endülüs'te çok sayıda kütüphane kurulması kitap sevgisinin doğal bir sonucuydu. Devlete ait kütüphanelerin bulunduğu gibi şahsa ait kütüphaneler de bulunuyordu. Devlete ait olanların en meşhuru, II. Hakem tarafından kurulan saray kütüphanesi idi. II. Hakem, kitap aşığı bir hükümdardı. İskenderiye, Kayrevan, Dımeşk ve Bağdat gibi ilim merkezlerine gönderdiği kitap işinden anlayan memurlar, bu merkezlerdeki kitapçı dükkanlarını tek tek dolaşarak, satın alınacak veya istinsah edilecek kitapları tespit ve temin ederlerdi. II. Hakem, bu memurları aracılığı ile Doğu'da telif edilen bir eserden, bazen Doğululardan daha önce haberdar olur ve bu eserlerin ilk orijinal nüshalarının öncelikle kendi kütüphanesinde yer almasına özen gösterirdi. Saray kütüphanesinde toplanan el yazması kitapların sayısının dört

¹¹⁰ *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988, 4: 377-378.

¹¹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 151.

¹¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 157.

¹¹³ Mehmet Özdemir, "Ebu Ubeyd el-Bekri", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 10: 247.

¹¹⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 158.

yüz bin ciltten daha fazla olması II. Hakem'in çabalarının sonucudur. Bu kütüphanede bulunan kitapların katalogu bile her biri elli yapraktan oluşan kırk dört cilt tutmaktaydı. Yine II. Hakem döneminde eğitime çok önem verilmişti. Her camiye bir de okul yapıldığı gibi her mahallede her dinden ve her yaştan halka açık bir okul bulunuyordu. Bunlara ilaveten II. Hakem Kurtuba'ya yoksul ailelerin çocukları için 27 okul daha açtı. İsbîliye, Gırnata, Tuleytula gibi şehirler bilim, eğitim ve sanatın merkezi haline geldi. Dil eğitimi yapan okullar, çeviri okulları, çeviri büroları, yazarak çoğaltma büroları ve çok kapsamlı kitaplıklar açılması da bu hükümdar dönemindedir.¹¹⁵

Endülüs'ün çeşitli kentlerinde kitap çarşıları bulunuyordu. Kurtuba kitap çarşısı bu çarşıların en ünlüsüydü.¹¹⁶ Kurtuba Merkez Kütüphanesi'nde 400 binden fazla el yazması kitap mevcuttu. Eserler konularına göre ayrılmış, isteyen herkesin yararlanmasına açık vaziyetteydi.¹¹⁷

2.4. İlmî Hayat

Fethedilen bir bölgede ilmî çalışmalar yapılabilmesinin doğrudan o bölgenin siyasî, kültürel, iktisadî ve bayındırlık gibi altyapılarının oluşturulmasıyla alakası vardır. Dolayısı ile Endülüs'ün siyasi süreci tamamlayıp ilme yönelmesi, kendi ilim adamlarını yetiştirmesi belli bir zaman almıştır. Endülüs'te hem idareciler hem de halk ilme ve âlimlere çok önem vermişler, ilmî gelişmeler için çok çaba sarfetmişlerdir. II. Hakem gibi bizzat ilimle meşgul olduğu gibi ilme ve ilmî çalışmalara ayrıca bütçeler ayıran halifeler vardır. Endülüs idarecileri genel olarak ilmin hâmilliğini yapmışlardır. İktidar haricinde toplumun çeşitli kesimleri de ilmî çalışmalara hep destek vermişlerdir. Böyle bir ortam olması pek çok astronom, hekim, filozof, tarihçi vb ilim adamlarını Endülüs'te yaşamaya teşvik etmiştir.

2.4.1. Dini İlimler

2.4.1.1. Kıraat ve Tefsir

Kuran'ı okumak, anlamak ve yaşamak vahyin ilk inişinden beri Müslümanların en büyük çaba ve gayelerinden biri oldu. Bundan dolayı kıraat ve tefsir ilmi en erken gelişen ilimlerdendir. Üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu durum Endülüs'te de böyledir.

¹¹⁵ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 163.

¹¹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 159.

¹¹⁷ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 163.

Başlangıçta kıraat ve tefsir hususunda Doğu örnek alınıyordu. Bu sebepten Kahire, Bağdat, Dimaşk, Mekke, Medine gibi şehirlere seyahatler yapılıyor, bu husustaki gelişmeler yakinen takip ediliyordu.¹¹⁸ Öte yandan fetih dolayısı ile Endülüs'e gelmiş Haneş es-San'ânî ve Ali b. Rabâh gibi bazı tabiûndan kimselerin aracılığı ile tefsir ve diğer İslamî ilimler bu medeniyette yerini almıştı.¹¹⁹

Tefsir alanında yapılmış çalışmalara geçmeden Endülüs'te kıraat ilminin durumuna bakmak yerinde olacaktır. Kaynaklarda bu ilmi Endülüs'e ilk getiren kimsenin Gâzi b. Kays Ebû Muhammed el-Endelûsî olduğu geçmektedir. Bu zat, yedi kıraat imamlarından biri olan İmam Nâfi'nin öğrencisidir. Endülüs'te bu ilim dalında ilk eser veren de Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdullah et-Talemnekî'dir.¹²⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebu Amr ed-Dâni ve Ebû'l Kâsım eş-Şatbî de bu topraklarda kıraat hususundaki en meşhur isimlerdendir.¹²¹

Tefsir alanında önceleri Doğu'nun izinden giden Endülüs âlimleri daha sonra bu alanda özgün eserler vermişlerdir. Öyle ki bazı Endülüslü âlimlerin eserleri Doğu'daki çağdaşlarının eserlerinden üstün tutulmuştur. Mesela Endülüs'te tefsir alanında ilk eseri verdiği söylenen¹²² Baki b. Mahled'in *et-Tefsîrül-Kebîr'i* çağdaşı olan Taberî'nin *Camû'l-Beyan*'ından daha üstün kabul ediliyordu.¹²³

Endülüs'te bu alanda pek çok önemli eser mevcuttur. Abdurrahmân b. Mûsâ el-Hüvvârî'nin *Kitâbün fî Tefsîri'l-Kur'ân'ı*, Abdülmelik b. Habîb (239/853)'in *Tefsîru'l-Kur'ân'ı*, İbrâhîm b. Hâlid el-Kurtubî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân'ı*, Muhammed b. Sehnûn (256/869)'nun *Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*, Muhammed b. Abdûs'un *Kitâbü't-Tefsîr fî Ebvâbin mine'l-Fıkh'ı*, Bakî b. Mahled'in *Kitâbün fî Tefsîri'l-Kur'ân'ı* h. III asrın önde gelen eserlerinden bazılarıdır. H. IV ve V. yüzyıllarda da pek çok eser yazıldığı bilinmektedir.¹²⁴ Endülüs'te Bakî b. Mahled (276/889), Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045), *Ahkâmu'l-Kur'ân'ın* müellifi Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (543/1148), *el-Muharraru'l Vecîz* sahibi İbn Atıyye (541/1147), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* yazarı Ebû Bekr b. Ferh el-Kurtubî (671/1272), *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl* adlı eseriyle bilinen İbn Cüzey el-Kelbî (741/1340) ve *el-Bahru'l-*

¹¹⁸ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 221.

¹¹⁹ Baltacı, Burhan, "Dini İlimler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 4: 403.

¹²⁰ Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, nşr: Gotthelf Bergstraesser, Kahire : Mektebetü'l-Hancı , 1932.

¹²¹ M. Kemal Atik, "Endülüs ve Kuran İlmindeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (Kayseri 1985), 278-279.

¹²² M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, 4: 542.

¹²³ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 221.

¹²⁴ Mustafa Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1\21 (2012), 11: 58-59.

Muhî't'in müellifi Ebû Hayyân el-Endelüsî (745/1344) ise bölgede tefsîr ilminin en meşhûr âlimleri olarak kaynaklarda yer almaktadır.¹²⁵

Endülüs'te tefsir, h. III. asırda ayrı bir ilim olarak ortaya çıkmıştır. V. asır en parlak olduğu dönemdir. Tefsir metotları klasik tefsîr metodundan farklı değildir. Endülüslü tefsir alimlerinin de tefsir metodu sırasıyla Kur'ân'ı Kur'ânla, sünnetle, sahabe ve tâbiûn sözü ile tefsir etmek şeklindeydi.¹²⁶

2.4.1.2. Hadis

Hz. Peygamber (s.a.v)'in söz ve fiillerini inceleyen ilim dalına hadis ilmi denmiştir. Bu ilim dalına dair İslam dünyasının diğer coğrafyalarında titizlikle çalışmalar yapıldığı gibi Endülüs'te de çalışılmalar yapılmıştır. Sadece, Doğu'ya ilim öğrenmek için giden öğrencilerin Mâlikî fikhını öğrenmeyi yeterli görüp, hadisle yeterince alakadar olmamaları bu durumu bir asır kadar geciktirmiştir.¹²⁷

Endülüs'e hadis ilminin Müneyzir el-Yemânî el-Eslemî gibi bazı sahabenin fetih sırasında gelmiş olması ile girdiği şekilde görüşler mevcuttur. Bu rivayetlerin doğruluğu ise tartışmalı bir husustur.¹²⁸ Ama fetih sürecinde pek çok tâbiünden kimsenin buraya geldiği kesindir. Buna yukarıda da değindimiz gibi Müslim'in Sahihi'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde hadislerine yer verilen ¹²⁹ Haneş b. Abdullah es-San'ânî¹³⁰, Ali b. Rebâh el-Lahmî¹³¹, Muâviye b. Sâlih¹³² örnek olarak verilebilir. Endülüs'e hadisi ilk getiren kişinin hakkında kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Bu hususta en büyük pay ise Bakî b. Mahled'e verilmektedir.¹³³

Endülüs'te hadis alanında yapılan çalışmalar burada zikredilemeyecek kadar çoktur. Biz bu burada en önemli ve meşhur olan isim ve eserleri vermekle yetineceğiz. Örneğin Muhammed b. Vaddâh¹³⁴ hadis ilminin yayılmasındaki en önemli şahsiyetlerden biridir. Huşenî, eserinde onun için hem ehli reyin hem de ehli hadisin kendisinden istifade ettiği

¹²⁵ Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü", 61.

¹²⁶ Baltacı, "Dinî İlimler", 405-406.

¹²⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 167-168.

¹²⁸ Mustafa Muhammed Hamidâtû, *Medresetü'l-Hadis fi'l-Endelüs*, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2007, 1:58-63.

¹²⁹ Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyari, Kahire: Daru'l Kitabi'l Mısır, 1993, 1: 230-234.

¹³⁰ Mehmet Ali Sönmez, "Haneş b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16: 28.

¹³¹ İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endelüs*, 2: 526-528; İshak Emin Aktepe, "Uley b. Rebâh", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 42: 79.

¹³² İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endelüs*, 2: 836-841.

¹³³ Isabel Fierro, "Hadisin Endülüse Girişi", *AÜİFD*, çev.: Murat Gökalp, 2/47 (2006), 237-258.

¹³⁴ M. Yaşar, Kandemir, "İbn Vaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20:435-36.

büyük bir şahsiyet olarak bahseder.¹³⁵ İbn Battal, Doğu İslam dünyasından alınan eserlere ihtisar ve şerh yazan âlimlerin en önde gelen isimlerindedir. Bu hususta İbn Battal'ın Buhari şerhleri hadis ilmi hususunda hem doğu da hem batıda çok ilgi görmüştür. Çünkü bu şerh o dönemin şartlarında kimsenin elde edemediği kaynaklar esas alınarak yazılmış ve birçok âlimin övgüsüne mazhar olmuştur.¹³⁶ Yine Yahya b. Yahya el-Leysi, İbn Abdilber, İbn Hazm ve Kadı İyaz'ın çalışmaları Endülüs'te ve Doğu İslam dünyasında büyük ses getiren çalışmalardır.¹³⁷

2.4.1.3. Fıkıh

İslam coğrafyasında en çok dört fıkıh mezhebinin etrafında toplanılmıştır; Hanefî, Malikî, Şâfiî ve Hanbelî. Evzâlik de muteber fıkıh mezheplerinden sayılmıştır. Ama diğerleri kadar uzun süreli olmamıştır.¹³⁸

Endülüs'ün fethi sırasında bu topraklara gelen Müslümanların çoğu Suriyeli idi. Suriyelilerin fıkıhtaki imamaları da Evzâî olduğundan dolayı Endülüs'te uzunca bir süre Evzâî mezhebi muteber oldu.¹³⁹ Bu mezhebin bu topraklarda yaygınlaşmasında Sa'sa'a b. Sellâm'ın rolü büyüktü.¹⁴⁰ Fakat belli süre sonra Medine'ye gidip İmam Malik b. Enes'e öğrencilik yapan Ziyad b. Abdurrahman¹⁴¹ ve Gâzi b. Kays¹⁴² gibi Endülüs âlimlerinin geri gelmesiyle Malikî mezhebi zamanla Evzâîliğin yerini almıştı. IX. yüzyılda devlet desteğiyle beraber Malikilik Endülüs'te iyice yaygınlaşmıştı. Bu gelişmede Yahya b. Yahya el-Leysi ve İsa b. Dînâr'ın katkısı büyüktü.¹⁴³ Öyle ki seyyah coğrafyacı Makdisî Endülüslülerin Allah'ın kitabı ve Malik'in Muvattat'ı dan başka bir şey tanımadıklarını söylemişti.¹⁴⁴

Gırnata'nın düşüşüne kadar Malikilik bu topraklarda bariz bir biçimde benimsenmiş, yüzlerce eser verilmişti. Maliki mezhebini benimsemelerinde dolayı mantık, felsefe gibi

¹³⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed el-Kayrevani Huşeni, *Ahbaru'l-Fukaha ve'l-Muhaddisin*, thk. Luis Molina, Maria Luisa Avila, Madrid, 1992, 126.

¹³⁶ Salih Özer, *Endülüslü İbn Battal ve Buhari Şerhi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007, 22-23.

¹³⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 174-76.

¹³⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 177.

¹³⁹ Baltacı, "Dinî İlimler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, 4: 427.

¹⁴⁰ İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endeliüs*, 1: 354.

¹⁴¹ İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endeliüs*, 1: 279-80; Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 2: 45-46, Ali Hakan Çavuşoğlu "Şebtûn", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010, 38: 398-400.

¹⁴² İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endeliüs*, 2: 578-79.

¹⁴³ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Yahya b. Yahya el-Leysi", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 43: 267-269; M. Kâmil Yaşaroğlu, "İsa b. Dînâr", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 22: 479-480.

¹⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü'tTetkasiim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E.J. Brill, 1906, 236.

ilimlere iyi gözle bakılmamışsa da daha sonraki dönemlerde yumuşama dönemine girilmişti.¹⁴⁵

Endülüs'te Malikîliğin dışında az da olsa Zahirîlik mezhebi de yayılma imkanı bulmuştu. Bakî b. Mahled Zahirîliği yaymak adına birçok çalışmada bulunmuştu. Ama Endülüs'te bu mezhebi esas olarak yayan ve sistematik hale getiren ise İbn Hazm'dı.¹⁴⁶

2.4.1.4. Kelam

Endülüs'te en az ilgi duyulan dolayısıyla en az gelişme gösteren İslami ilim kelam olmuştur.¹⁴⁷ Çünkü Maliki âlimler kelam meselelerinin tartışılmasına bu konularla ilgilenilmesine hoş bakmıyorlardı.¹⁴⁸ Buna rağmen Endülüs'te İbn Meserre¹⁴⁹, İbnü's Semîne¹⁵⁰ gibi Mutezîlî kelamcılar görmek mümkündür.

Endülüs'te görülen bir diğer kelam ekolü ise Eşariyyedir. Bunda Bakîlâninin öğrencilerinin rolü büyük olmuştur.¹⁵¹ Yine bu topraklarda yetişen İbn Hazm kelam ilmi ile ilgilenmiş ve önemli eserler vermiştir.¹⁵²

2.4.1.5. Tasavvuf

Zühd hayatı Endülüs'te fetihten sonraki süreçlerde dini bir hayat tarzı olarak yaygındı. Zühdün tasavvufa dönüşümü, tasavvufun olduğu diğer bölgelerde de olduğu gibi, daha sonraki yıllara rastlar. Burada dikkat edilmesi gereken nokta Doğu tasavvufu ile Endülüs'te ortaya çıkan tasavvuf arasında bazı küçük farkların olmasıdır. Doğu tasavvufunun; İslam, Fars, Hint ve Yunan öğretilerinin karmaşasından doğan bir hareket olmasına karşın, Endülüs tasavvufu, İslam, Yeni Eflatunculuk, Yunan ve Rumen öğretilerinin karmaşasıdır.¹⁵³

¹⁴⁵ Muhammed Halid Mesud, "Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", *İSTEM Dergisi* 7/14 (2009), 403-433.

¹⁴⁶ H. Yunus Apaydın, "Zahiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44: 97.

¹⁴⁷ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Dinî İlimler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 4:431.

¹⁴⁸ Makdisi, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, 236.

¹⁴⁹ Mustafa Çağrıncı, "İbn Meserre", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 188-193.

¹⁵⁰ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014, 172.

¹⁵¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Eşariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11: 448.

¹⁵² Yusuf Şevki Yavuz, "el-Fasl", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 12: 215-216.

¹⁵³ Hülya- Hamza Küçük, "Endülüste Önemli Bir Sima İbn Berrecan", *SÜİFD*, 14 (2002), 126.127.

Endülüs'te tasavvuf hareketini ilk başlatanın Muhammed b. Abdillâh İbn Meserre olduğu söylenir.¹⁵⁴ Zühd hakkında ilk eseri yazanın da Yümn b. Rızk et-Tutîlî olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁵

XII. yüzyılın ilk yarısında bazı mutasavvıflar Maliki mezhebi karşısındaki bir tehdit olarak algılanmıştır. Gazali'nin *İhyası*'nın merkezinde bulunduğu İbn Berrecan gibi sûfîler ile fakihler arasındaki tartışma *İhya*'nın yakılması ve İbn Berrecan'ın hapishaneye gönderilmesi ile sonuçlandırılmıştır.¹⁵⁶

Tasavvuf ve Endülüs denilince şüphesiz ki akla gelen en önemli şahsiyet İbnü'l Arabî'dir.¹⁵⁷ Gerek verdiği eserler gerekse fikirleri, yetiştirdiği öğrenciler İslam dünyasında büyük yankı uyandırmıştır.¹⁵⁸ Şeyhu'l-ekber diye anılan İbn Arabî tasavvufta en çok tartışmalı isimlerden bir tanesidir.¹⁵⁹ İbn Sebin ve İbn Abbad er-Rundî de tasavvuf alanında ki en önemli pek çok isimden birkaçıdır.¹⁶⁰

2.4.2. Fen İlimleri

İslam bilimleri, eski medeniyetlerin mirasından yola çıkarak gelişti. İslam biliminden önce üç büyük kültür merkezi mevcuttu: İskenderiye, Edessa (Harran) ve Cündişapur. Müslüman ordusu 21/642 yılında İskenderiye'ye girdiğinde, Mısır ve Yunanlıların bilimsel mirası ile karşılaştılar. Bundan sonra matematik ve tıpla ilgili bilgiler edindiler. Arap ve Müslüman bilim adamları bu mirası iyice özümseyebilmek için yoğun tercüme faaliyetlerinde bulundular. Sonrasında ise önemli, özgün eserler ortaya koydular.¹⁶¹ Endülüslü bilim adamları da Doğuda biriken bu bilimleri Batı'ya taşımış ve daha da ileriye götürmüşlerdir.

2.4.2.1. Matematik ve Astronomi

Endülüs'ün fethi öncesi İberya'da matematik ve astronomiye dair ciddi bir birikimden bahsetmenin zor olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁶² Endülüs'te bu ilimler Doğudaki

¹⁵⁴ Küçük, "Endülüste Önemli Bir Sima İbn Berrecan", 127.

¹⁵⁵ İbnü'l-Faradi, *Tarihu Ulemai'l-Endelüs*, 2: 931.

¹⁵⁶ Adıgüzel, "Dinî İlimler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, 4: 436; İbn Berrecan için bkz Hülya- Hamza Küçük, "Endülüste Önemli Bir Sima İbn Berrecan", *SÜİFD*, 14 (2002).

¹⁵⁷ Mahmud Erol Kılıç, "İbn Arabî", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 520-522.

¹⁵⁸ Mustafa Tahralı, "Muhyiddin İbn Arabi ve Türkiye'ye Tesirleri", *Endülüs'ten İspanya'ya, (Sempozyum)*, Ankara 1996, 69-78.

¹⁵⁹ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 2: 161-169.

¹⁶⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 207-208.

¹⁶¹ Chick Bouamrane, "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi", çev: Hüseyin Şimşek, *İSTEM Dergisi*, 7/14 (2009), 384-385.

¹⁶² el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 164.

çalışmaların Kurtuba'ya taşınması ile başlamıştır.¹⁶³ Kible ve namaz vakitlerinin tesbit edilmesi, yol-yön tayini, ziraî faaliyetlerin zamanlanması ve bazı siyasi işlerde pratik faydaları olan astronomi zaman ilerledikçe Endülüs'te meşhur bir ilim haline geldi.¹⁶⁴

IX. yüzyılda Ebu-l Kasım Abbas b. Firnas astronomi alanında yaptığı çalışmalarla temayüz etmiştir. Özellikle dünyada ilk defa uçmak için geliştirdiği aleti yapan Firnâs¹⁶⁵ Sindhind tablolarını çizmiştir.¹⁶⁶

X. asırda çalışmalar hızlandığı gibi XI. asırda özgün eserler verilmeye başlanmıştır.¹⁶⁷ En ünlü astronomi âlimleri arasında el-Mecrîtî, ez-Zerkâlî ve Cabir b. Eflah'ı sayabiliriz.¹⁶⁸ Sarayda astronom olarak görev yapan Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî, Batlamyus'un el-Mecistî'si üzerinde çalıştı. Aynı zamanda Hârizmî'nin Zîc'i üzerinde çalışarak bazı yerlerini değiştirdi, 368/979 yılında ise önemli astronomi gözlemlerinde bulundu.¹⁶⁹ Endülüs'te astronomi ve matematiğin ayrı bir ilim dalı haline gelmesi Endülüs'ün Öklid'i (Euclides) diye anılan Mecrîtî'nin sayesinde.¹⁷⁰ Öyle ki Cumhuriyet Esin Adıgüzel matematik ve astronomi çalışmalarının seyri açısından XI. yüzyılın Mesleme el-Mecrîtî ve öğrencilerinin dönemi olarak isimlendirilebileceğini ifade eder.¹⁷¹

Ez-Zerkâlî'nin yaptığı usturlab ise çok önemli olup o dönemin en modern usturlabıdır.¹⁷² Yahya el-Me'mun döneminde kurulan astronomi heyetinin başkanı Zerkâlî, döneminin yıldızları en iyi gözlemleyen, astronomi aletlerini en iyi yapan kişi olarak kaynaklarda geçmektedir.¹⁷³ Yine çalışmaları hem doğuda hem de batıda ses getiren diğer matematik ve astronomi âlimi Cabir b Eflah'tır. Batlamyus'un en meşhur eseri el-Mecistî'deki yanlışları düzelterek *Kitâbü'l-Hey'e fî Islâhi'l-Mecistî* adlı kitabı yazmıştır. Matematik sahasındaki çalışmaları batı trigonometrisinin temellerini oluşturmaktadır.¹⁷⁴ Ebu İshak el-Bitruçî ise Endülüs'teki bir diğer astronom bilimcisidir. Batlamyus'u eleştirdiği

¹⁶³ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 62.

¹⁶⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 250-51.

¹⁶⁵ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev: Abdurrahman Aliy, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, 2008, 1: 18.

¹⁶⁶ Kasım Kırbıyık, "Abbas b. Firnâs", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988, 1: 24.

¹⁶⁷ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Matematik-Astronomi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018, 4: 478.

¹⁶⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 906.

¹⁶⁹ Ömer Mahir Alper, "Mecrîtî", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28: 278.

¹⁷⁰ Eilhard Wiedemann, "Mecrîtî", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 7: 440.

¹⁷¹ Adıgüzel, "Matematik-Astronomi", 4: 475.

¹⁷² Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2: 83-84.

¹⁷³ El-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, 190.

¹⁷⁴ Muammer Dizer, "Cabir b. Eflah", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, 6: 532-533.

Kitabul-Hey'e adlı eseri oldukça önemlidir. Sekiz gök küresine dokuzuncusunu ekleyen odur.¹⁷⁵

2.4.2.2. Tıp, Eczacılık ve Ziraat

Tıp ve eczacılık alanındaki ilk eserler IX. yüzyıldan itibaren verilmeye başlanmıştı. Botanik ve ziraatte hemen hemen aynı zamanlarda bu ilimlerle paralel olarak ilerlemişlerdir.¹⁷⁶ Endülüslüler önce Galen ve Hipokrat gibi klasik dönem bilginlerinden fizyoloji ve anatomi konusunda faydalandılar, sonra da buna ilaveten onların bazı hatalarını düzelttiler. Uygulamalı tıp ilmi alanında yeni gelişmeler kaydettiler. Ameliyatlarda kullanılan aletler, bunların kullanılış şekilleri hakkında ileri düzey eserler, bitkilerden öz suyu elde etme teknikleri, farmakoloji alanında eserler yazmaları ve eczahaneler kurmaları bu alanda yaptıkları çalışmalardan bazılarıdır.¹⁷⁷ Kaynaklarda o dönemde Endülüslü tabiplerden daha iyi birilerinin olmadığı, diğer tabiplerin ancak onların eserlerinin detaylarını incelemek olduğu geçmektedir.¹⁷⁸ Bu konuda yapılan çalışmalar ve tabipler oldukça fazladır. Biz burada en meşhur olanları yazmaya çalışacağız.

Abdülmelik b. Habib'in yazdığı *el-Muhtasar fi't-Tıb* adlı kitap Endülüs'te tıpla ilgili yazılan ilk eser olarak kabul edilir.¹⁷⁹ Yunus b. Ahmed ve iki oğlu Ahmed ve Ömer Doğuda yıllarca tıp eğitimi görmüş, döndüklerinde sarayda özel tabib olarak görev yapmışlardı. Hatta Ahmed II. Hakem'in emriyle sarayda halka ücretsiz ilaç dağıtımının yapılacağı yer ayarlamıştı.¹⁸⁰ İbn Cülcül olarak bilinen Süleyman b. Hassân döneminin meşhur tabiplerindendi. Tıbbî bilgiler ve ilaç konusunda yazdığı eserler kendinden sonraki tabiplerin ilk başvurduğu kaynaklardan olmuştu.¹⁸¹

Endülüslü en ünlü tabib Ebu'l Kasım ez-Zehravî'dir. *Et-Tasrif* adlı eserinin, döneminde neredeyse benzeri olmayan bir tıp kitabı olduğu söylenmektedir. Bu eserin en önemli özelliği o zamana kadar ulaşan eski Yunan ve İslam tıp birikiminin üzerine Zehravî'nin elli yıllık tecrübesini eklemesi ve eserin sonunda cerrahî konularına dair bilgi

¹⁷⁵ Mahmut Kaya, "Bitrûcî", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, 6: 229-30.

¹⁷⁶ Adıgüzel, "Tıp-Eczacılık", 4: 459.

¹⁷⁷ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 222.

¹⁷⁸ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 196.

¹⁷⁹ Muhammed el-Arabî Hattâbî, *et-Tıb ve'l Eubbâ fi'l Endelüsi'l- İslâmiyye*, Beyrut: Daru'l-Garbi'l İslami, 1988, 1:85-90.

¹⁸⁰ Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Endelüsî İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etbbâ ve'l-Hükema*, thk. Fuad Seyyid, Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1955, 2: 46.

¹⁸¹ Adıgüzel, "Tıp-Eczacılık", 469.

eklemesidir.¹⁸² Zehravî'den ders alan İbn Vafid de tıp ve ilaç konusunda ilerlediği gibi botanikte de oldukça başarılıydı. Zünnunîlerin sarayında bahçe işlerinden de o sorumluydu.¹⁸³ Zehravî'ye denk olan İbn Zühr de bu bilimde en parlak şahsiyetlerden birisidir. İbn Rüşd'ün isteği üzerine *et-Teysir fil Mudavat ve't Tedbir* adlı eserini yazmıştır. Eserinde hastalığın teşhis ve tedavisinden bahsettiği gibi sağlığın nasıl korunmasına dair verdiği bilgilerde dikkat çekicidir.¹⁸⁴ Filozof taraflarıyla ön plana çıkmış olsalar da İbn Tufeyl, İbn Rüşd gibi şahsiyetlerde tıp hususunda değerli çalışmalara sahiptirler.¹⁸⁵ İbn Rüşd tıbbın pratik kısmından daha ziyade teorik kısmıyla ilgilenip bütüncül bir bilgi ortaya koyması, birçok hekim tarafından kabul edilen bazı bilgiler yerine kendi görüşlerine yer vermesi dikkat çekici bir husustur.¹⁸⁶ Endülüslü eczacıların en meşhuru ise İbnü'l Baytar'dır. İbnü'l-Baytar Akdeniz havzası, Anadolu, Afrika gibi pek çok yeri gezmiş, birikimlerini aktardığı değerli eserini yazmış ve birçok değerli öğrenci yetiştirmiştir.¹⁸⁷

Ziraat ve hayvancılıkla uğraşan âlimlerin çoğu Endülüslü Müslümanlardır. Bu tür eserlerin ilkinin Ahmet İbn Ebî Bekr İbn Vahşiyye'nin *el-Filâhatü'n -Nebatiyye* adlı kitabı teşkil eder. Yazılış tarihi 290/903 olan bu kitap, İslâm'da ziraatçılık incelemeleri için en eski bir kaynaktan biridir. Eserin tercüme veya orjinal olup olmadığı hakkında şüpheler vardır. Eseri Vahşiyye' nin talebesi Ahmet İbnü'l-Zeyyât 318/930 yılında bastırılmış ve eser İslam dünyasında çok okunmuştur. Yazarın bu konuda daha birçok eseri vardır. Söz konusu olan eserdeki ana fikir gök cisimlerinin ve meteorolojik etkenlerin bitkiler üzerindeki tesirleridir. Bunun yanında Endülüs'teki İslam ziraatçılığı hakkında da bilgiler vardır. Ziraatçılık hakkında daha tanınmış eserler Ebû'l-Hasan el-Kurtubî tarafından yazılmıştır. *Kitâb'ül-Anva*'sında, Kurtubî çeşitli ziraat işlemleri hakkında takvimsel bilgiler verir. Ziraatçılık hakkında daha genel bir eser, Ebu'l Kasım ez-Zehravî' nin *Kitâb'ul Filâha*'sıdır. Başka bir ziraat âlimi Ebu Ömer İbn Haccac el-İşbilî'dir. Bu âlim de birçok eserler yazmıştır; onların en meşhuru *Kitab'ül-Muknî*'dir. İbn Bassal' ın *Dîvân'ül-Filâha*'sı da daha başka önemli bir eserdir. Yazar eserinde yağmur, deniz ve nehir sularının bitkilere ayrı ayrı faydalarından, bu tür suların farklılıklarından, toprakların nasıl sulanacağına dair bilgilere yer vermiştir.¹⁸⁸

¹⁸² Hattâbî, *et-Tıb ve'l Ettabbâ*, 1: 113-128.

¹⁸³ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 206-208.

¹⁸⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 917-18

¹⁸⁵ Adıgüzel, "Tıp-Eczacılık", 473-474.

¹⁸⁶ Bekir Karlığa, "İbn Rüşd (Tıp ve Astronomi)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 267.

¹⁸⁷ Mahmut Kaya, "İbn Baytar", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 26.

¹⁸⁸ Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 1985, 165.

2.4.3. Sosyal ve Beşerî İlimler

2.4.3.1. Tarih ve Coğrafya

Endülüs'te tarihe büyük bir ilgi gösterildi. Ama bu ilgi fetihle beraber başlamamıştır. Endülüs'ün fethi ve sonrasındaki gelişmelere dair olan haberler genel olarak Mısırlılar tarafından rivayet edilmiştir. Daha sonraki süreçte bu şifahi bilgiler yazıya geçirilmiş ve böylece Endülüs'te tarih yazıcılığı başlamıştır.¹⁸⁹ Metot olarak çoğunlukla Doğu örnek alınmıştır. Genel ve özel tarihler, tabakât kitapları ve edebiyat tarihi kitapları yazılarak geniş ve zengin bir literatür oluşturulmuştur. İlk tarih çalışmaları emirlik döneminde başlamıştır. Tarih çalışmalarının en parlak dönemi ise Halifelik ve özellikle Mülükü't-Tavâif dönemleridir.¹⁹⁰

Endülüs tarih yazıcılığı hususuna önderlik eden en meşhur isimlerden biri Endülüslü İbn Habib'dir. *Tarih* isimli eseri dünya tarihi türünde yazılmış en eski metinlerden biri olması nedeniyle çok önemlidir.¹⁹¹

Makkarî, Müslüman İspanya'nın en büyük tarihçisidir. Eseri İspanya'nın muhtelif bölgelerine ait bilgilerin tükenmez hazinesidir. İspanya ahalisinin hayatını, adetlerini, karakterlerini ustalıkla tasvir etmiştir. Bu yazılar sade Kurtuba, Gırnata, İşbiliye gibi büyük şehirlerde değil bütün memlekette kesif bir fikir hayatının mevcut olduğunu gösteriyor.¹⁹²

Tabakât kitaplarına Huşenî'nin *Kuđâtü Kurtuba*, İbnü'l-Faradî'nin *Târîhu Ulemâ 'i'l-Endelüs*, İbn Beşküvâl'in *eş-Şıla*, İbnü'l-Ebbâr'ın *el-Hulletü's-Siyerâ*; edebiyat tarihlerine ise İbn Bessâm'ın *ez-Zahîre*, İbn Hâkan'ın *Qalâ'idü'l-İkân* adlı eserleri örnek gösterilebilir. Diğer tarihçilerden Abdümelik b. Habîb'in *et-Târîh*, Ahmed er-Râzî'nin *Ahbâru mülûki'l-Endelüs*, İbnü'l-Kütüyye'nin *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*, İbn Hayyân'ın *el-Muktebes*, İbn Hazm'ın *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, İbnü'l-Hatîb'in *el-İhâta* ve *A'mâlü'l-A'lâm* adlı eserleri zikredilebilir.¹⁹³ Yine Muhammed b. Hayr el-İşbilî'nin yazmış olduğu *Fihrist* adlı eserin ülkedeki entelektüel birikime ışık tutması açısından oldukça önemlidir.¹⁹⁴

Endülüs'teki coğrafya alanındaki gelişmeler Doğu İslam dünyasındaki gelişmelerle paralel olarak ilerlemiştir. Mesela İslam dünyasının doğusunda Yunan, İran ve Hint kültürlerine ait coğrafya, astronomi eserleri Abbasi sarayında tercüme edilirken Endülüs'te ise Pavlus Orosius'un (ö.417) *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* isimli ilk dünya tarihi

¹⁸⁹ Mustafa Hizmetli, "Tarih ve Coğrafya", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 4: 441.

¹⁹⁰ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 222.

¹⁹¹ Özdemir, Mehmet, "Endülüs Tarihinin Mevcut Kaynakları Üzerine", İSTEM, s 13-14.

¹⁹² Bammat, *İslam'ın Maddî ve Manevî Değeri*, 143.

¹⁹³ Özdemir, "Endülüs (Siyasi Tarih)", 11: 222.

¹⁹⁴ Ali Yardım, "İbn Hayr", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 37.

kitabı, Kasım b. Asbağ el-Beyyani tarafından tercüme edilmişti. Orosius'un bu eserinde Endülüs coğrafyasına ait çok önemli bilgiler yer almaktaydı. Bu sebeple bu eserin tercüme edilmesi coğrafya alanında adeta bir dönüm noktası oluşturmuştur. Endülüslü coğrafyacılar bu tercümeden bilgi ve metod olarak çok istifade etmişlerdir. Daha sonraki süreçte birbirinden kıymetli eserler yazmışlardır. Şerif el-İdrisî ve İbn Said el-Mağrib'te haritacılıkta çok önemli çalışmalar yapmışlardır. Şerif el-İdrisî'yi diğer İslam coğrafyacılarından ayıran dünya haritasını enlem ve boylamlarıyla günümüz verilerine çok yakın bir şekilde aktardığı bir harita çizmesidir.¹⁹⁵ Bu harita günümüzde hala mevcuttur.¹⁹⁶ Ünlü seyyah İbn Cübeyr'in İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Dımaşk, Kûfe, Basra, Bağdat ve Sicilya gözlemlerini aktardığı *er-Rihle* adlı eseri Endülüs'te ayrı bir yere sahiptir.¹⁹⁷

2.4.3.2. Dil ve Edebiyat

Endülüs'te dil olarak hiçbir zaman sadece Arapça kullanılmamıştır. Arapçanın yanı sıra Latince, kırsal kesimlerde Berberî lehçeleri, Yahudi cemaati tarafından İbranice, yerli halk tarafından İspanyolca kullanılıyordu. Arapça başlangıçta Araplar tarafından kullanılan bir dil konumundaydı. Fakat zaman içerisinde diğer gayri-müslim şehirlerde ve toplumda yaygın bir şekilde konuşulur hale geldi. Bunun tabii sonucu olarak Arapça dili diğer dillerle karışmış, değişimlere uğramış olsa da yazı dili Fasih Arapça idi.¹⁹⁸

Endülüs'te nesir türündeki edebî ürünler resmî yazılar ve risaleler olmak üzere ikiye ayrılır. Hükümdar ya da onun adına baş vezir tarafından bir emri duyurmak, bir zaferi haber vermek, birileriyle alakalı uyarıda bulunmak, bir başka hükümdarı tebrik etmek vb. için yazılan birçok resmi yazı mevcuttur.¹⁹⁹ III. Abdurrahman dönemine ait bir tane resmi yazıya örnek aşağıdaki gibidir;

“Bundan böyle adımızın anılmasında, adımıza giden ve gelen yazışmalarda Emiru'l mü'minin unvanının kullanılmasına karar verdik... Yanındaki hatibe hutbelerinde bu unvanı zikretmelerini emret. Adımıza yapacağın yazışmalarda sen de aynısını yap. İnşallah Allah yardımcı olur...”²⁰⁰

¹⁹⁵ Ahmed Nefis, *el-Fikru'l-Coğrafi fi't-Türasi'l-İslam*, Arp. çev: Fethi Osman, Kuveyt, 1978, 149 vd.; Hüseyin Mu'nis, *Tarihu'l-Coğrafiyye*, Cidde: ad-Daru's Suûdiyye, 1985, 3.

¹⁹⁶ M. Bahaüddin Varol, “Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar”, *İSTEM Dergisi* 7/14 (2009), 63.

¹⁹⁷ Mu'nis, *Tarihu'l-Coğrafiyye*, 429-441.

¹⁹⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 267.

¹⁹⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 272-273.

²⁰⁰ Ebu Abdullah Muhammed el-Merrakuşi İbn İzari, *el-Beyanü'l-Muğrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Georges Seraphin Colin, Evariste Levi-Provençal, Beyrut : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, 2: 198-199.

Endülüs nesrinin büyük bir bölümünü risale yazımları oluşturur. Hem dinî, ahlakî, ilmî konularda yazılan hem de kutlama, taziye, sitem vb amacıyla yazılan pek çok risale mevcuttur. Ebu'l Velîd İsmail b. Muhammed eş-Şekundî'nin Endülüs'ü anlattığı risalesi en meşhur risalelerden biridir.²⁰¹

Endülüs'te Arapça diline oldukça önem verilmiştir. Yapılan gramer ve sözlük çalışmaları da bu dilin gelişmesini sağlamıştır. Endülüs'ün gramer ve sözlük çalışmaları hususunda Cemaluddîn Muhammed b. Abdullah b. Mâlik, Fahrüddin Muhammed b. Yusuf el-Gırnâtî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail öne çıkmaktadır. İbn Mâlik'in *Teshîlu'l-Fevâ'id* ve *Tekmîlu'l-Mevâsid* adlı eseri bu alandaki en kapsamlı çalışmalardandır. Onu meşhur eden asıl eseri ise Arap sarf ve nahvini özetleyen, üzerine şerhler yazılmış, klasik eğitim kurumlarında yüzyıllarca okutulmuş olan *Elfiyye* adlı kısa hacimli kitabıdır.²⁰² Ebu Hayyân künyesini kullanan Fahrüddin Muhammed b. Yusuf el-Gırnâtî'ye ait olan "*Tezkîretu'n-Nuhât*" adlı eser de nahiv alanındaki başarılı bir başka çalışmadır.²⁰³ İbn Madâ olarak bilinen Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman dilde sadeleşmeyi savunmuş, *er-Redd'ala'n-Nuhât* adlı meşhur eseri ise günümüze kadar ulaşmıştır.²⁰⁴ İbn Sîde olarak da tanınan Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail ise Arap dili, edebiyatı ve tarihi alanlarında geniş bilgi sahibidir. Bunun yanında *el-Muhassas* adlı sözlüğünde farklı bir metot uygulayarak kelimeleri alfabetik sıraya göre değil de konu ve içeriklerine göre sıralamıştır.²⁰⁵

Endülüs'te şiir hususuna gelince Mehmet Özdemir bu konuda şunları söylemektedir; "Endülüs'ü şiirsiz, şiiri de Endülüssüz düşünmek adeta imkansız gibidir. Endülüs insanı evde, küttapta, câmide, sarayda, düğünde, yasta, kısacası hayatın hemen her alanında şiirle iç içe olmuştur".²⁰⁶ Endülüs şiiri önceleri Doğu şiirinin devamı niteliğinde varlığını sürdürürken zamanla muvaşşah ve zecel gibi kendine has formlarda geliştirmiştir.²⁰⁷ Sözlükte "oynamak, şarkı söylemek" anlamına gelen zecel Endülüs'te geliştirilen, Arapça gramer kurallarına uymayıp mahallî telaffuz ve kullanımları esas alan halk şiiri türünün adıdır. Endülüs'te muvaşşah türü şiir yaygınlaşınca gramer kurallarından haberdar olmayan halk bundan

²⁰¹ Mehmet Faruk Toprak, "Dil ve Edebiyat", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 4: 483-484.

²⁰² Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 169-171.

²⁰³ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1990, 10: 152-153.

²⁰⁴ Hulusi Kılıç, "İbn Madâ", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 163-164.

²⁰⁵ Zülfikar Tüccar, "İbn Sîde", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20:318-319.

²⁰⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 277.

²⁰⁷ Mehmet Faruk Toprak, "Dil ve Edebiyat", 491.

etkilenerik zecel söylemeye başlamıştır.²⁰⁸ Muvaşşah ise sözlükte “çift süslemeli gerdanlık; omuzdan koltuk altına kadar uzanan ve iki parçadan oluşan süslü kemer” anlamındaki vişâh kelimesinden gelmektedir. Edebiyatta ise “iki temel sanat unsurunu taşıyan şiir” demektir. Dönüşümlü olarak birbirini izleyen uzun beyitler ile kısa bentler halinde iki temel unsurdan oluşur.²⁰⁹

Endülüs'te kadınların en çok görüldüğü yer edebiyat ve şiirdir denilebilir. Ümmü'l-Kiram, Hassane et-Temimiyye, Meryem binti Ebi Ya'kub, Aişe el-Kurtubiyye, Nezhûn el-Gırnatiyye, Ümmü'l-Ala el-Hıcarıyye, Sara el-Halebiyye, İ'timad er-Rümeykiyye, Vellade bintü'l-Müstekfî Endülüs'ün meşhur kadın şair ve ediplerindendir. Bu hanımlar kadınlara edebiyat dersleri veriyor, şiirler yazıyor ve söylüyorlardı. Zaman zaman bu hususta erkek şairleri geçtikleri bile söylenmektedir. Endülüs'ün en meşhur kadın şairi Vellade babasının vefatından sonra evini edebi sohbet mekanı haline getirmiş, orada pek çok ünlü şairi ağırlamıştır.²¹⁰ İsmi geçen hanımlar Endülüs'ün İşbîliye, Kurtuba, Mâleka gibi farklı farklı şehirlerine mensupturlar. Bu da Endülüs'te kadın şairlerin elit bir iki şehirde değil tüm ülkede var olduklarını göstermesi açısından mühimdir.²¹¹

2.4.3.3. Felsefe ve Mantık

Endülüs'teki felsefi hareketin başlangıcı hakkında kesin bir tarih vermek oldukça zor olmakla birlikte hicri III. yüzyılın ilk yarısında Mutezileye bağlı bazı kişilerin Endülüs'te yaşadıkları ve bazı felsefi faaliyetlerde buldukları malumdur. Başta Cahiz olmak üzere Mutezileye ait kitapların Endülüslüler tarafından alaka ve beğeni ile okunmasına rağmen Mutezililerin Endülüs'te ki çalışmaları Maliki ulemanın baskısının etkisi ile fazla başarılı ve kalıcı olmamıştır.²¹² Endülüs'te IX. yüzyıldan itibaren felsefe çalışmaları görülmeye başlanmıştır. Bu faaliyetler ilk başta gizlilik içinde yürütülmüştür. Kaynaklarda Endülüs'te ilk felsefe yapanın İbn Meserre olduğu geçmektedir. O Batınîliğin ve Empedokles'in etkisinde kalmış bir isimdir.²¹³ Said el-Endelüsî onun için “Empedokles felsefesine düşküdü, eserlerini sürekli okurdu” der.²¹⁴

²⁰⁸ Musa Yıldız, “Zecel”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 44: 176.

²⁰⁹ Mustafa Aydın, “Müveşşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 32: 229.

²¹⁰ Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 4: 205.

²¹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 293.

²¹² Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Yayınları, 2010, 276.

²¹³ Haydar Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1992, 57.

²¹⁴ el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, 78.

Endülüs Emevîleri'nin çöküşünden sonra İspanya'da oluşan küçük devletçikler felsefenin araştırılmasına elverişli bir zemin sundu. Hükümdarlar sanat ve bilimi korumaya alıyor, düşüncenin baskı altına alınması ve sindirilmesine fırsat vermiyorlardı. Bazılarına göre felsefe o devirde olduğu kadar hiçbir zaman çalışılmadığını söyler.²¹⁵ Murâbitlara kadar bu hal devam etmiş, Muvahhidler döneminde durum biraz toparlanmıştır. Muvahhid II. Emir Yusuf felsefeyi coşkuyla izliyor, İbn Tufeyl ile dostluk kuruyordu. İbn Rüşd gibi ünlü felsefecileri sarayında konuk ediyor, saray bütçesinden maaş veriyordu. İbni Rüşd Yusuf'la ilk karşılaşmasını şöyle anlatır: “Emir'in yanına girdiğimde yanında İbni Tufeyl bulunuyordu. Bana felsefecilerin gökle ilgili düşüncesi nedir?, Ezeli olarak var mıydı yoksa oluşunun bir başlangıç zamanı var mıdır diye sordu. Bu soru beni şaşırtmıştı, yanıt vermemek için bahane aradım ve ancak felsefe ile ilgilenmediğini söyleyebildim. İbn Tufeyl ile neler konuşmuş olabileceklerini kestiremiyordum. Çekincemin nedenini anladı ve konuyu İbn Tufeyl ile tartışmaya başladı. Aristo, Platon ve diğer felsefecilerin bu konudaki düşüncelerini ve din bilginlerinin buna karşı savunma ve kanıtlarını dile getirişinde konuya, zamanlarını bu bilime adayanların çoklarından daha hâkim olduğunu gördüm. Beni böyle rahat ve keyfimce bıraktı ki bir süre sonra ben de bildiklerimi onunla tartışmaya başladım.”²¹⁶

Endülüs'te felsefe ilmine karşı olumsuz tavır zaman içerisinde düzeline İbn Bâcce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd gibi filozoflar yetişmiş ve XII. yüzyıl bu medeniyetin felsefe açısından en verimli yüzyılı olmuştur.²¹⁷ İbn Bâcce Endülüs'teki felsefi düşüncenin ilk önemli temsilcisi kabul edilir.²¹⁸ Yazdığı felsefi eseri Hayy b. Yekzan ile büyük bir şöhret kazanan İbn Tufeyl de önemli bir filozoftur.²¹⁹ Felsefede en büyük temsilci ise İbn Rüşd'dür. Bu filozof Aristo'ya yaptığı şerhler ile meşhurdur. Şerhlerindeki başarıdan dolayı Ortaçağda İbn Rüşd'e “el-commentator (şârih)” deniliyordu.²²⁰ Bazı hususlarda İbn Sîna, Farabi ve Gazali'den ayrı düşünmüş ve onları eserlerinde eleştirmiş olması İslam felsefe tarihindeki en önemli

²¹⁵ Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslam Tarihi*, Osmanlıcaya çev: Abdullah Cevdet- Türkçeye çev: Vedat Atilla, İstanbul: Gri Yayınevi, 2006, 294.

²¹⁶ Dozy, *İslam Tarihi*, 307-308.

²¹⁷ Cumhur Ersin Adıgüzel, “Felsefe-Mantık”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 4: 456.

²¹⁸ Bkz. Yaşar Aydın, “İbn Bâcce”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 19: 348-353.

²¹⁹ İlhan Kutluer, “İbn Tufeyl”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 418-25.

²²⁰ Richard Taylor, “İbn Rüşd: Dini Diyalektik ve Aristotelesçi Felsefi Düşünce”, *İslam Felsefesine Giriş*, çev. Cüneyt Kara, İstanbul: Küre Yayınları, 2007, 209.

olaylardan biri sayılmaktadır.²²¹ Endülüs' te görülen bir diğer filozof İbn Seb'in kelim, dil-
edebiyat, tasavvuf, felsefe ve mantık gibi dersler okuyan bir filozoftur.²²²

2.5. Sanat-Mimarî ve Musikî

İslam köklü sanat geleneklerinin olmadığı bir bölgede zuhur etmiştir. Hz. Muhammed (sav)ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde de pek çok şey ihtiyaca binaen, mümkün olduğunca sade bir yapıda idi. Emevîler döneminde fetihlerin genişlemesi, yeni kültürlerle karşılaşılması bu durumun seyrini değiştirmiştir. Bundan sonra ki inşalarda işlevsellik ve ihtiyaca binaen olması ile yetinilmemiş daha görkemli ve siyasal kudreti hissettiren yapılar ön plana çıkmıştır.²²³

Müslüman fatihlerin fethettikleri topraklarda işgalci değil; yapıcı, onarıcı şeklinde hareket etmesi yabancı kültürlerle karşı hem İslamî bir kültür oluşturmalarına hem de kalıcı bir iz bırakmalarına sebep olmuştur. Bu anlayış sayesinde harap halde bulunan yerler mamur edilmiş, küçük köyler adeta şehirlere dönüşmüştür. Endülüs'te de bu anlayış hakimdir. Zamanla pek çok han, hamam, medrese, cami, saray, askeri mimari yapılarla Ortaçağda ve dahi günümüzde bile adından söz ettirmektedir. Endülüs medeniyeti ekonomi, askerî ve ilmî alanlarda ön plana çıktığı kadar sanatıyla da ön plana çıkan bir medeniyettir. İlerleyen satırlarda en önemli yapılardan kısaca bahsedeceğiz.

2.5.1. Sanat ve Mimarî

92/711'den 897/1492'ye kadar yaklaşık sekiz asır süren Müslüman hakimiyeti süresince Endülüs'ün dört bir yanında binlerce cami ve mescidin inşa edildiği bir vakıdır. X. yüzyıl sonlarına doğru, rakam biraz abartılı gözükmele birlikte, sırf Kurtuba'da 1600 civarında cami/mescidin olduğu ifade edilmektedir. Gerçek rakam bunun yarısı olsa bile şehirleri, kasabaları ve köyleri birlikte düşünüldüğünde cami/mescid sayısının ancak binli rakamlarla ifade edilebileceği ortaya çıkar. Ne var ki, Hristiyan işgalleri neticesinde bu eserlerin tamamı ya kiliseye çevrilmiş ya da asli fonksiyonunun dışında kullanılmıştır.²²⁴

Endülüs'teki mimariye camilerden başlarsak ilk sırada Kurtuba Ulu Camii yer alır. Kurtuba Ulu Camii, Şam Ümeyye Camii planına göre yapılmıştır. Cami, kırmızı tuğla ve

²²¹ Adıgüzel, "Felsefe-Mantık", 463.

²²² Makkarî, *Nefhu't-Tib*, 2: 196.

²²³ Hakkı Önkâl, "İslam Sanatı ve Mimarlığı", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 14: 537-538.

²²⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 300-301.

beyaz taşla iki katlı örülmüş 360 at nalı kemeri, 1000 sütunu, büyüğü bin tane kandil taşıyan 113 avizesi, üç kapılı bir maksuresi, altın kaplamalı mihrabı ve öd ağacı, saç ağacı, abanoz ve bakkamdan yapılmış minberi ile göz kamaştırıcı güzelliكتedir. Bu caminin en büyük özelliği iki kat at nalı kemerleridir.²²⁵ Yapımına I. Abdurrahman zamanında 170/786'da başlanmıştı. Avrupa'daki katedrallerin örneklik teşkil eden Kurtuba Ulu Cami nehir kıyısındaki Vadi'l Kebir'de inşa edilmişti. Bu cami döneminin en büyük yapısıdır. Geçmişten günümüze bir mimarlık- mühendislik harikası olarak kabul edilmektedir. 1400'den fazla sütun üzerinde yükselen 33 metre yüksekliğinde tavanın altındaki mekan 4700 gümüş lambayla aydınlatılmıştır.²²⁶

Tuleytula yakınlarındaki Bâbu Merdum Camii Endülüs mimarisinden günümüze kalan en nadide örneklerden biridir. Camideki kitabede şu ibare yazmaktadır: "... *Bu camiyi Allah'ın rızasına ermek amacıyla kendi malından Ahmed b. Hadîdi yaptırdı. Allah'ın yardımıyla usta Musa b. Ali ve Seâde tarafından 390 senesinde tamamlandı.*" Kitabeden caminin 390/1000 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde "*Mesquita del Cristo de la Luz*" adıyla bilinmektedir. Belli süre kilise olarak kullanılmışsa da daha sonra kilise olmaktan çıkarılıp aslına uygun biçimde restore edilmiştir.²²⁷

Endülüs Emevîleri Dönemi'nde inşa edilen en önemli camilerden biri İşbîliye'deki Ömer b. Abbas Camii idi. Bu camiden sadece avlusunun bir bölümü ile minaresinin kaide kısmı günümüze kadar ayakta kalabilmiştir.²²⁸

Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerinde de Mağrib sanatının tesirlerini aksettiren önemli eserler vücuda getirilmiştir. Bu dönemde yapılan mimari eserler büyük ve iri oluşlarıyla dikkat çekicidirler. Bu binalardan biri olup, 572-573/1176-1177 yılları arasında yapılan ve bazı bölümleri dışında tamamen yıkılmış olan İşbîliye Ulu Camii'nin Endülüs mimarisinde önemli bir yeri vardır. Tarihçi İbn Sahibu's-Salat, bu caminin büyüklük bakımından Kurtuba Ulu Camii'ne yaklaştığını, minberinin güzellikte benzerinin olmadığını, 30 Nisan 1182 (24 Zilhicce 577) cuma namazının İbn Adebbes Camii yerine bu yeni camide kılınmaya başladığını kaydetmektedir.²²⁹

Medînetüzzehrâ'nın Endülüs mimarisinde önemli ve istisnâi bir yeri vardır. Halife III. Abdurrahman'ın dönemin siyasi açıdan kendisini daha güçlü göstermek istemesi üzerine

²²⁵ İbrahim Sarıçam– Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, 2013, 210.

²²⁶ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 161.

²²⁷ Abdülaziz Salim, *Tarihü'l Müslimin ve Asaruhum fi'l Endelüs*, Beyrut : Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981, 402-403.

²²⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 308.

²²⁹ Ebu Mervan Abdülmelik b. Muhammed İbn Sahibüssalat, *el-Mennü bi'l İmame*, thk. Abdülhâdi Tazi, Beyrut: Darü'l Garbi'l İslami, 1987, 509 vd.

yapılmıştır. Morena dağının eteklerinde, Kurtuba'nın 8 km. kuzeybatısında, 324/936 yılında inşa edilmeye başlanmıştır. Yapımı yaklaşık on yıl sürmüştür. Bir saray-şehir olarak tasarlanmış, üç kademe olarak inşa edilmiştir. Üst kısmında III. Abdurrahman'ın sarayı, harem dairesi ve kale, orta kısmında bahçe ve yeşil alanlar, en alt kısmında ise büyük cami ile köle ve hizmetçilere mahsus evler bulunmaktaydı. III. Abdurrahman, yirmi bini aşkın kişiyle birlikte Medînetüzzehrâ'da yaşamaktaydı. X. yüzyıl Avrupa'sının en muhteşem mekanlarından kabul ediliyordu. Elçiler burada ağırlandı. Burayı görenlerin dünya üzerinde başka bir yerde bu kadar muhteşem bir eser yapılmadığını söylemişlerdir.²³⁰

Câferiye Sarayı, Sarakusta'da (Zaragoza) Mülûkü't-Tavâif döneminin mimarisinin önemli örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sarayı yaptıran Hûdî hükümdar Ebû Ahmed b. Muktedir'dir. Günümüzde de varlığını hala sürdürmektedir.²³¹

Endülüs'te İslam hakimiyetinin son temsilcisi Nasrîler devleti, Elhamra Sarayı (el-Medinetu'l-Hamra, Kasrul-Hamra)'nı yaptırmıştır. Bu saray İslam ve dünya sanatının, sanat değeri açısından çok büyük ve çok zarif eserlerinden biri olarak kabul edilir.²³² Muhammed el-Galip zamanında yapılmıştır. Kendinden sonra yerine geçen 3 varisi tarafından da genişletilmiş, daha farklı güzelliklerle donatılmıştır. Gırnata şehrindeki daha önce Emevîler zamanında inşa edilmiş bir kaleden geriye kalan harabeliklerin üzerine kurulmuştur. Elhamra denmesinin sebebi ise yapımında kullanılan kırmızı renkli taşlardır. Elhamra sarayı, İspanya'nın en başta gelen mimari eserlerinden biridir. Zarif ve nefis tezyinatı, mor yakut kaplama taşları, altın yıldızla desteklenmiş kabartma ve desenleri göz kamaştırıcı güzelliktedir. Bu gösterişli saray günümüzde bile dünya çapında bir şöhrete sahiptir.²³³ Sarayın kendisi kalenin sadece bir bölümünü işgal etmektedir. Kalenin inişli çıkışlı surları kulelerle süslü olup, Sierra Nevada dağlarının bir kolu sayılan ve şehre hakim olan bir tepenin doruğunu taç gibi süslemektedir.²³⁴

Endülüs'te askeriyenin kullandığı mimarî, savunma açısından oldukça önemlidir. Bu hususta pek çok kale ve sur inşa edilmiştir. Muvahhidler döneminde ise bir değişikliğe gidilmiş ve surları destekleyen kule yapımı artırılmıştır. Burada en önemlilerinden birini zikredeceğiz: Altın Kule. Bu kulenin adının nereden geldiği tam bilinmemektedir. Tuğladan 12 kenarlı olarak yapılmıştır. Yüzeyleri atnalı kemerlerle, pencere kenarları çinilerle süslüdür.

²³⁰ Bkz. Birsal Küçükspahioğlu, "Medînetüzzehrâ" *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28: 320-322.

²³¹ Engin Bektaş, "Endülüs (Sanat)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11: 227.

²³² Bkz. Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 323-324.

²³³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 872.

²³⁴ Irving Washington, *Elhamra: Endülüs'ün Yaşayan Efsanesi*, çev: Veysel Uysal, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992, 25.

Günümüzde İşbîliye'nin sembolü haline gelmiş, restorasyonu yapılmıştır. Deniz Müzesi olarak hala kullanılmaktadır.²³⁵

Endülüs'te resim ve heykel özellikle hükümdarların ilgi duydukları sanatlardır. Elhamra Sarayı'ndaki Krallar Salonu'nda bulunan ve ilk on Nasrî sultanının resmedildiği düşünülen örnek bu alanda en dikkat çekici örneklerden biridir. Resimlerle beraber Endülüs'te hayvan ve insan heykellerine de rastlanmaktadır. Birçoğu yok olsa da Medinetü'z-Zehra'daki saray ve Elhamra'daki Aslanlı Avlu bu konuda önemli bir kaynak ve örneklik teşkil eder.²³⁶

Endülüs'te ayrıca fildişi oymacılığı gibi küçük el sanatlarının en güzel örnekleri vardır. Değişik biçimlerdeki kutular dokumaları ve değerli eşyaları saklamak için kullanılıyordu. İçlerinden en önemli olanlarının ise İspanya'daki Emevî hanedanı mensupları için yaptıklarını üzerlerindeki yazıtlardan anlamak mümkün. Kutulara sadece eğlenceyle ilgili temalar işlenmekle kalmayıp, kuş avlayan adamlara saldıran ayılar, ağaçlardan hurma toplayan atlılar gibi alışılmadık görüntüler de yer alır.²³⁷

2.5.2. Musıkî

Musıkî, Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de, din bilginleri tarafından meşruluğu tartışma konusu yapılmakla ve daha ziyade köleler, cariyeler ve azatlıların meşgul olabileceği bir alan olarak kabul edilmekle birlikte, hükümdar saraylarından sade vatandaşların evlerine kadar gündelik hayatın parçası olarak varlığını sürdürmüştür.²³⁸

Kaynaklarda Endülüs'teki ilk müzik türünün IX. yüzyılda Perslere ait şarkıların olduğu geçmektedir. Endülüs'te başlarda profesyonel bir müzisyenin olmadığı, bu sebeple dönemin ilk profesyonel müzisyenlerinin Doğu'dan getirildiği bilinmektedir. Müzik zamanla daha yaygın hale gelmiş, Kurtuba bir müzik merkezi olmuştu. Burası zamanla sadece Doğu'dan değil aynı zamanda Avrupa'dan gelen müzikçilerin de uğradığı yer haline gelmişti.²³⁹

Bir süreliğine Endülüslü yöneticiler Medine'den şarkıcı getirmeye devam ettiler ve eski Arap müzik ideallerinin devamını ve çoğalmasını sağladılar. Endülüs üslubunun

²³⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 334.

²³⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 335-336.

²³⁷ Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, 148.

²³⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 338.

²³⁹ Barış Karaelma, "Endülüs'te Müzik Hayatı Üzerine Bir inceleme", *İSTEM*, 8/15 (2010), 31.

gelişmesindeki dönüm noktası ise 207/822 yılında Tunus'ta Kayravan yolunu kullanarak Kurtuba'ya ünlü şair ve müzisyen Ziryab'ın gelmesi oldu.²⁴⁰

Ziryab²⁴¹ kısa zamanda sarayın baş müzisyeni oldu. Kendisine müzikle alakalı bütün faaliyetlerini geliştirebilmesi ve alanında yükselmesi için büyük bir yetki sahibi yapılmıştır. Onun çok ince zevki sayesinde bu sanatçı daha 30'lu yaşların başındayken moda, saç kesimi, parfüm, mutfak sanatı, müzik ve benzeri konularda bir otorite kabul edilmiştir. Müzik konusunda da geliştirdiği pekçok şey olmuştur. Mesela ise udun tel sayısına beşinci bir teli eklemiş, mızrabı kartal tüyü ile yer değiştirerek udunu çalmıştır.²⁴²

Endülüs'te hem emir ve vezirler hem de halk çoğunluğu eğlence meclislerine ilgi gösteriyorlardı. Bu çeşitli içki, şarkı ve oyunları barındıran eğlence meclisleri Endülüslü şair ve katiplerin eserlerine konu olmuştur. Bu sırada Endülüs'te şarkı meclisleri çok yaygındı, her emirin kendisine ait özel bir meclisi vardı. Emirlerin saraylarında hemen her gün şarkı meclisleri düzenlenirdi.²⁴³ Endülüslülerin şarkı ve eğlenceye çok düşkün olması sonucu musıkî ve beste konusunda çok başarılıydı. Endülüs'te çok sayıda müzisyen yetişmişti. el-İmti'ad li el-Halil adlı eserin sahibi İbnu'l-Haddad el-Kaysi²⁴⁴ aruz konusunda çok başarılı bir müzisyendi. Yine Endülüs'ün en meşhur şarkıcılarından Ebu's-Salt Ümeyye bin Abdulaziz el-İşbilî Afrika şarkıları söylemesi ile meşhurdu.²⁴⁵ Ud, kanun, nefesli çalgı, org ve kemençe gibi müzik aletleri Endülüslülerin eğlence meclislerinde kullandıkları aletlerdi.²⁴⁶

Her ne kadar âlimlerin musıkîye hoş bakmadıklarına dair tartışmalar yapılsa da Endülüslüler en az şiirle iç içe oldukları kadar müzikle de iç içeydiler denilebilir. Bunda çeşitli toplumların bir arada yaşamasının etkisi olmuştur. Diğer taraftan Endülüs'te sekiz asır boyunca zaferler elde edildiği gibi mağlubiyetler de çok olmuştur. Şiir ve edebiyat gibi müzik de hüznü ve sevinci ifade etmenin en etkili yolları olduğundan Endülüs'te müziğin çokça yaygın oluşu normal bir durum olarak değerlendirilebilir.

²⁴⁰ Shiloah Amnon, "İber Yarımadası'nda Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Müzik Kültürlerinin Buluşması", çev.: Barış Karaelma, *İSTEM*, 7/14 (2009),399.

²⁴¹ Ziryab, siyah kuş manasına gelmektedir. Asıl adı Ebu'l Hasan Ali b. Nafi'dir. Nerede doğduğu hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber onun Halife (Abbasi Halifesi) Mehdi'nin (158-169/775-785) mevlası olduğu yaygın bir görüştür. Musıkî eğitimini İbrahim el-Mevsili ve oğlu İshak el-Mevsili den almış, çeşitli nedenlerden 821-822 yılında Endülüs'e gelmiş ve II. Abdurrahman döneminden itibaren musıkî ve diğer konularda çok önemli çalışmalarda bulunmuştur.

²⁴² Amnon, "İber Yarımadası'nda Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Müzik Kültürlerinin Buluşması", 399-400.

²⁴³ Makkari, *Nefhü't Tib*, 3: 614, 615.

²⁴⁴ İbn Bessam eş-Şenterîni, Ebü'l-Hasan Ali, *ez-Zahire fi Mehasini Ehli'l-Cezire*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Daru's-Sekafe, 1979, 1: 691-692.

²⁴⁵ Makkari, *Nefhü't Tib*, 2: 106-107.

²⁴⁶ Makkari, *Nefhü't Tib*, 3: 213.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS MEDENİYETİ'NİN İSPANYA VE BATI AVRUPA'YA ETKİSİ

Endülüs medeniyeti kendi döneminin şartlarında kendine has ve büyük bir medeniyettir. Etkileri ise büyüklüğü ile doğru orantılıdır. Bu bağlamda başta İspanya ve Batı Avrupa, diğer yandan Kuzey Afrika ve diğer İslam coğrafyası bu medeniyetin etkisinde kalmışlardır. Biz çalışmamızın bu bölümünde konuyu sınırlandırarak İspanya'ya ve Batı Avrupa'ya olan etkileri ele almaya çalışacağız.

Avrupalılar yakın bir vakte kadar bugünkü medeniyetin doğrudan doğruya eski Yunan medeniyetinden doğduğuna ve İstanbul'un fethinden sonra İtalya taraflarına göç eden bir takım Rum öğretmenlerin oralarda öğrettikleri eski Yunan kitaplarından kaynaklandığına inanırlar. Özelde Endülüs medeniyeti genel olarak ise İslam medeniyetinin başarılarını ya görmezden gelirler ya da basite indirgerler.²⁴⁷ Bunu ifade etmemiz Yunan Medeniyetini ya da daha önceki medeniyetleri küçük görmemiz manasına gelmemektedir. Sadece Yunan medeniyetinden Avrupa'nın uyanışı olan Rönesans dönemine kadar geçen sürenin karanlık, ilerlemeden uzak bir medeniyetin olmadığını ifade etmek istiyoruz.²⁴⁸

Günümüzde bile hâlâ Batılı biri için dünya, edebiyat, sanat ve ilim tarihi Mısır ve Bâbil medeniyetlerinde başlayan, Yunan ve Roma medeniyetlerinde gelişen, Hristiyan orta çağında duraklama evresi geçirdikten sonra yeniçağa geçmekten ibarettir.²⁴⁹ Bu duruma Avrupalı bir araştırmacı olan Marguerite Brown'un kitabından da bir örnek verelim: "Orta çağın karanlık olduğunu düşünen milletlerden biri de Amerikalılardır. Çoğu Amerikalı dünyadaki en iyi milletin, en gelişmiş toplum ve liderliğin onlarda olduklarını düşünerek yanılıyorlar. Bundan sadece 100 yıl öncesine varıncaya kadar dünyanın liderleri ve en iyileri Muhammed'e inanan ve Arapça konuşan Müslümanlardı. Bunlar Avrupa'ya İspanya'dan gelmişlerdi. X. yüzyılda Kurtuba Avrupa'nın incisi diye biliniyordu. Cahil kuzey Avrupa'nın soyluları oğullarını Kurtuba ve Tuleytula'daki Müslüman okul ve bilim merkezlerine gönderiyorlardı. Sekiz yüzyıl boyunca Arapların İspanya'da kalışları Amerikalı gençlerin gözünden kaçmıştır. Günümüzde bile giyimde, yiyecek alışkanlıklarımızda, konuştuğumuz dilde o efsanevi çağlardan pek çok detay vardır."²⁵⁰ Brown aynı eserin ilerleyen sayfalarında Müslümanların bulunduğu İspanya ile öncesini karşılaştırarak şu sözleri ifade eder: "Vikingler ve

²⁴⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 385.

²⁴⁸ Sami, *İslam Medeniyeti*, 18.

²⁴⁹ Hunke, *Avrupa Üzerine Düşen İslam Güneşi*, 17.

²⁵⁰ Brown, Marguerite, *Magnificent Muslims: The Story of Spain's Arab Centuries*, New York: New Word Press, 1981), xi.

Müslümanlar İspanya'yı talan eden istilacı olarak görülürler. Lakin durum tam tersidir. Vikingler ne kadar ilkel davranışlarda bulundularsa Müslümanlar o kadar ileriye götürmüşlerdir İspanya'yı."²⁵¹

Başta İspanya olmak üzere Avrupa, Endülüs medeniyeti ile tanıştıktan sonra Müslümanların böylesine yüksek bir medeniyete nasıl sahip oldukları meselesi ile çok meşgul oldular. İspanyollar, Müslümanlarla pek çok konuda ortak bir yaşam sürdü. Bunun sonucunda büyük bir etkileşim meydana geldi. Diğer Avrupa ülkeleri ise bu medeniyeti tanımak için Arapça eserleri kendi dillerine çevirmeye başladılar, Endülüs okullarına öğrenci gönderdiler. Bu medeniyeti tanımak için büyük çaba sarfettiler.²⁵² Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi biz çalışmamızda orta çağın sanıldığığının aksine aydınlık bir çağ olduğunu Endülüs Müslümanları bağlamında anlatmaya çalışacağız. Aynı toprakları paylaştıkları için öncelikle İspanya-Endülüs ilişkilerine daha sonrada Avrupa-Endülüs ilişkilerine yer vereceğiz.

1-İSPANYA'YA ETKİLERİ

1.1. İspanya ve Endülüs'ün Buluşması

İspanyollar ve Endülüs halkı yaklaşık sekiz yüzyıl aynı coğrafyayı paylaştılar. Ve ilişkileri her zaman düşmanlık ya da savaşmaktan ibaret olmadı.²⁵³ Birbirleriyle askeri, siyasi, ticari, kültürel veya diplomatik olarak sürekli iletişim halinde idiler. Bu da doğal olarak Hristiyanlarla Müslümanların birbirlerinden etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken konu başrolde Endülüs'ün oluşudur. Endülüs daha çok verici İspanya ise çoğunlukla alıcı konumundadır. Richard Southern, Avrupa'daki karanlık orta çağdan yeniçağa geçişteki köklü değişimlerin bir şekilde İspanya'ya (Müslümanlara) dayandığını savunur: "...Büyük yorumlar, büyük fikir sistemleri, büyük inşalar her yerde üretilmiştir. Fakat ister apokaliptik veya sinoptik, isterse bilimsel olsun, nüve halindeki fikirler İspanya'dan çıkmıştır. İspanya İslam'dan en fazla çeken ve bu nedenle onun hakkında en fazla düşünen ülkeydi. Genel olarak, İslam hakkındaki İspanyol düşüncesinin şedit, uzlaşmaz ve mutaassıp olduğunu tahayyül ederiz. Kendisini normal olarak hissettiren bu imaj, ancak kısa bir dönemi ya da neredeyse orta çağın başındaki ve sonundaki, iki kısa dönemi doğru olarak yansıtır. Bu iki aşırı uç yani dokuz ve on altıncı yüzyıllar arasında ki İspanyol etkisinin oldukça çeşitli fakat neredeyse bütünüyle makul ve iyi niyetli olduğu uzun bir dönem

²⁵¹ Brown, *Magnificent Muslims*, 97.

²⁵² Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 401.

²⁵³ Hassan Ali Hallak, *el-Alakatü'l Hadariyye Beyne's Şark ve'l Garb ft Usûri'l Vusta: el-Endelüs, Sikkaliyye, eş-Şam*, Beyrut: ed-Dârü'l Câmiiyye, 1986, 69.

mevcuttu. Hatta başında ve sonunda, İspanya şiddet ve müsamahasızlığın öncü gücüken bile, bu karşı koyuş, zamanın şartları göz önünde tutulduğunda bütünüyle anlaşılabilir. Bu IX. yüzyılın ortasında İspanya'ya şöyle kısaca bir göz atarak çabucak anlaşılabilir. Bu dönemde İspanya'nın büyükçe bir bölümündeki Hristiyan toplumunun durumu bütün İslam dünyasındaki Hristiyan toplumlarının durumuyla aynıydı. Kuran'ın öğretisiyle uyum içinde, vergi ödemeleri kaydıyla korunuyorlardı. Kendi kilise ve manastırları, papazları ve rahipleri vardı ve bunların pek çoğu Kurtuba emirlerinin hizmetinde önemli mevkilerdeydi.”²⁵⁴

Endülüs medeniyetinin İspanya'ya oradan da Pireneler üzerinden Avrupa'ya giden kültür cereyanında rolü olan pek çok unsur vardır. Söz gelimi Müslümanlar hekim olarak İspanyol halkının hastalarını tedavi ettiler, katip sıfatıyla gayri Müslimlerin kraliyet bürolarında çalıştılar. İslam saraylarının memurları, Barselona, Burges ve Lizbon'da saray faaliyetini düzenlediler. Reconquista hareketinden sonra İslamlaşmış binlerce Hristiyan, Afrika ve Endülüs'ten Kastilya ile Aragon'a göç ettiler. Kibar ve zarif konuşmada örnek olarak taklit edildiler, sayısız Müslüman savaş esirleri veya Müslüman esaretinden memleketine dönen Hristiyanlar Endülüs'te gördükleri cazip adet ve geleneklerinin unutulmamasını sağladılar.²⁵⁵

Yahudiler, Endülüs toplumu içerisinde Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki kültür ve medeniyet akışını sağlayanlar arasında çok önemli bir yer tutarlar.²⁵⁶ Bu bağlamda öncelikle İslam fetihlerinin Yahudilerin hayatında çok köklü ve büyük değişiklikler meydana getirdiğini belirterek Goitein'in şu görüşlerine yer verelim: “Birincisi toplum dışına atılma ve dışlanma durumu sona erdi. Kilise tarafından sürdürülen baskıcı ortam ortadan kalktı. Yahudiler her alanda çok muazzam bir seviye yakaladı. Müslüman kamu yasası Yahudi ve Hristiyan arasında bir ayrıma gitmedi. İkincisi halkın büyük bir kesimini teşkil eden yığınlar için hazırlanan yasalar, Bizanslıların özellikle Yahudiler için uyguladıklarından daha az zulmedici ve baskıcıydı. Bizans ve Fars imparatorluklarının mağlup edilmesi, özellikle Yahudi ulusu için olumlu gelişmelere sebebiyet verdi. Bu nedenlerden ötürü özellikle Filistin, Suriye ve İspanya'da Yahudilerin Müslüman fatihlere yardım etmeleri ve onlar tarafından müttefik kabul edilmeleri tesadüfi değildir.”²⁵⁷ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Yahudiler İslam toplumunda her açıdan rahattı denilebilir. Her iki cemiyet arasında bulunup ticaret yapıyorlar, hatta Fransa içlerine kadar bu ticaret ağını sürdürüyorlardı. Ticaret ise kültürlerin yayılmasına

²⁵⁴ Richard Southern, *Orta Çağ Avrupasında İslam Algısı*, çev: Ahmet Aydoğan, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2000, 26-27.

²⁵⁵ Hunke, *Avrupa Üzerine Düşen İslam Güneşi*, 460-461.

²⁵⁶ İlhan, Sinan, “Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler”, *İSTEM Dergisi* 14 (2009), 243.

²⁵⁷ Shelomo Dov Goitein, *Jews and Arabs*, New York: Schocken Books, 1974, 62-63.

vesile oluyordu.²⁵⁸ Yine Arapça eserlerin Latinceye ve diğer Avrupa dillerine tercüme edilmesinin baş aktörleri Yahudiler idi. Yahudi âlimler yaptıkları çevirilerle İslam bilgi birikimini Avrupa'ya taşımışlardır.²⁵⁹

Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki kültür ve medeniyet akışını sağlayanlar arasında olan Müsta'ribler (Mozarablar) de Yahudilerinkine benzer bir rol oynamışlardır.²⁶⁰ Hristiyanlar tarafından yeniden ele geçirilmeden önceki Müslüman ve Müsta'rib İspanya bu yeni ilişkinin sahnesi ve en önemli merkezidi.²⁶¹ Bu grup ülke sınırlarında herhangi bir problemle karşı karşıya kalmayıp kuzeydeki toplumlarla ve akrabalarıyla çok rahat görüşüyorlardı. Bazı iç savaşlarda yardım ettikleri gibi bazı zamanlarda da zorluk çıkardıkları kaynaklarda geçmektedir.²⁶² Zamanla giyinme alışkanlıkları, konuşmaları ve birikimleri o zamanın üstün kültür ve medeniyetine sahip Endülüs Müslümanları ile beraber çok iyi bir seviye kazanmıştı. Bu birikimleri ise Müslümanlar Endülüs'ten çıkarıldıkları zaman bile İspanya toplumları üzerinde fazlaca etki yapmıştır.²⁶³ Müsta'ribler Arapça konuşuyor, alışverişi, vesikalarını Arapça yazıyorlardı. Tuleytula'nın düştüğü 478/1085'den 988/1580'e kadar bu böyle devam etmiştir. İspanyolcada Arapçaya dair pek çok kelime bulunmasının sebeplerinden biri de budur.²⁶⁴ Müslümanlarla beraber yaşayan gayri müslimler gittikleri her yerde Endülüs'teki yerleşim yerlerinden, ileri düzeydeki bayındırlık faaliyetlerinden, konakların ve sarayların ne kadar görkemli olduğundan, Müslümanların hayat tarzının rahatlık ve güzelliğinden, insan ilişkilerinden, kendilerine gösterilen saygıdan hayranlık duyduklarını anlatıyorlardı. Hristiyanlar isimlerini Arapça isimler ile değiştiriyor ya da çocuklarına Arap isimleri koyuyorlardı. Mesela bir yargıç İbni Alvaro, bir papaz Abdülmelik, Hristiyan kontları Rebi İbni Tedulf ve Ebu Said olarak kendilerine Arap isimleri alıyorlardı. Latin alfabesini bilen ve kullanan yok denecek kadar az kalmıştı.²⁶⁵

Etkileşim yollarından birisi de, nesillerin karşılıklı karışımı ve etkileşimini sağlayan evliliklerdi. Bu evliliklerden dünyaya gelen ve kendilerine Müvelled denilen bu tabaka

²⁵⁸ Angel Gonzalez Palencia, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, çev: Hüseyin Mûnis, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955, 488; Aşur, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuri'l Vusta*, 268.

²⁵⁹ Şevket Yıldız, "Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", *İSTEM*, 7/13 (2009), 66.

²⁶⁰ Şeyban, *Reconquista*, 347-348.

²⁶¹ Francesco Gabrieli, "İlmi ve Edebi Tesirlerinin Avrupa'ya İntikali", *İslam Tarihi (Kültür ve Medeniyet)*, ed. İsmail Kılıoğlu, İstanbul: Hikmet Yayınları, 4: 424.

²⁶² İbn Sahibüssalat, *el-Mennü bi'l İmame*, 75-76-119.

²⁶³ Palencia, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, 485-486.

²⁶⁴ Arslan, Şekîb b. Hammûd b. Hasen Arslânî Emir, *el-Hulelü's-Sündüsiyye fi'l-Ahbar ve'l-Asari'l-Endelüsiyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, 1: 253.

²⁶⁵ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 170.

zamanla Müslüman Arap kimliği kazanmıştı.²⁶⁶ Bunun ilk örneklerinden bir tanesi Abdülaziz b. Musa b. Nusayr'ın ölen Got kralı Roderik'in karısı Egilona ile yaptığı evliliğidir.²⁶⁷ Hatta bir rivayete göre Egilona Abdülaziz'den halk huzuruna girdiği zaman ona secde eder gibi eğilmesini, kendisine altın ve incilerden taç yapılmasını istemişti. Bu isteklere önce olumsuz bakan Abdülaziz karısı ne istiyorsa yapmıştı. "Abdülaziz Hristiyan oldu" diyen halk ona karşı ayaklanmış ve nihayetinde bu evlilik Abdülaziz'in sonunu getirmiştir.²⁶⁸ Kastilya ve Aragon krallarıyla Müslüman prensesleri arasında çoğunlukla aile bağları da kurulmuştur. VI. Alfonso, Abbâdî hükümdarının kızı Saide ile evli olup sarayında Müslüman adetleri hüküm sürüyordu. Hatta prensesin maiyetinde âlimlerden ve şarkıcılardan bir kısmı da gelmişti.²⁶⁹ Normanların Sicilya Kralı II. Roger ise Saide'nin kızıyla evlenmişti.²⁷⁰

Hristiyanların eline geçen İslam topraklarında kalan zanaat sahibi, kültürlü Müslümanlar yani Müdeccenler Hristiyan kralların bizzat kendileri tarafından korunmuşlardır. Müdeccenlerin sahip ve mahir oldukları zanaatlerin ülke ekonomisinin yararı için önemli olduklarını düşünmüşlerdir. Bu topraklarda kalıp Hristiyan kralların himayesinde her türlü birikimlerini aktaran Müdeccenler de böylece Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki önemli köprülerden sayılmışlardır.²⁷¹ İspanyollarla Müslümanlar arasında yüzyıllarca devam eden kültürel etkileşime Moriskoların da katkısı olmuştur. Çünkü Müslümanların kaybettikleri şehirlerde bilgin, usta, zanaatkar ve sanatkar Moriskolardan vatanlarını terk etmek istemeyerek kalanların sayısı epey fazlaydı.²⁷²

Savaşlar da İslam medeniyetinin Hristiyanlara etki ettiği yollardan birisidir. Çünkü savaştan dolayı her iki taraftan pek çok insan karşı tarafa esir düşebiliyordu. Esirler gittikleri yerde hayatı kendi kültürüne göre yaşıyorlardı. Bazıları esir düştükleri coğrafyanın dilini öğreniyor hatta bazıları din değiştiriyorlardı. Zaman zaman da kimi esirler bir sebeple hürriyetini elde edebiliyor, ülkesine hür olarak tekrar gidiyorlardı. Bu durum, her iki taraf için de bir etkileşim vesilesi oluyor, hâkim kültürün karşı taraf kültürünü etkilemesi sonucunu doğuruyordu. Savaşların iki taraf arasındaki köprü olduğu bir diğer konu Mürtezika askerleridir. Mürtezika ücretli Hristiyan askerleri anlamına gelmektedir. Endülüs ordularında Mürtezika askerlerinin bulunması I. Abdurrahman zamanında başlamış bir uygulamaydı. I. Abdurrahman'dan sonra gelen idareciler ve özellikle Mülükû't Tavâif dönemi idarecileri bu

²⁶⁶ Palencia, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, 1.

²⁶⁷ İbn İzari, *el-Beyanü'l-Mugrib fi Ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib*, 2: 23.

²⁶⁸ İbn 'ül Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 5: 22.

²⁶⁹ Gürkan, *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi*, İstanbul: y.y., 1965, 235-236.

²⁷⁰ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 170.

²⁷¹ Garaudy, *İnsanlığın Medeniyet Destanı*, 189.

²⁷² Palencia, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, 488.

uygulamayı yapmışlardır. Mürtezika askerleri, Müslümanlarla iç içe hayat sürmüşmüşlerdir. Müslümanların kültürlerini ve hayat tarzlarını öğrenmeleri ise bunun doğal bir sonucuydu. Savaştan sonra kendi ülkelerine geri döndükleri zaman Müslümanlarda gördükleri, öğrendikleri ve duyduklarını Hristiyan dindaşları arasında anlatıyorlardı.²⁷³ Bunun en güzel örneğini Sîd²⁷⁴ teşkil etmektedir.²⁷⁵ Savaşın bittiği ve barışın sağlandığı zamanlarda rehin alıp verme usulü, diplomatik elçilerin gidip gelmesi, özellikle barış zamanlarında yapılan ticari faaliyetler²⁷⁶ gibi durumlar da toplumsal ve kültürel etkileşime katkıları olmuştur.²⁷⁷ Ya da savaş zamanında bir başka devlet yöneticisinden korunma ya da yardım amacıyla sığınma talebinde bulunması da bir diğer etkidir.²⁷⁸

Aziz Yakup'un anıt mezarı da bu konuda zikredilebilir. Aziz Yakup'un cesedinin bulunup II. Alfonso tarafından anıt mezar yaptırılmasından sonra orası bir hac yerine dönüştü. Anıt, hac yoğunluğundan dolayı zamanla bir yerleşim merkezi oldu ve oraya Şente Yakup denildi.²⁷⁹ Bu durum Avrupa milliyetçiliğinin ve dindarlaşmasının artması konusunda etkili olduğu gibi Avrupa'nın Endülüs'teki Müslümanların inşa ettikleri medeniyet ve kültüre şahit olmaları açısından da önemli bir husustur.²⁸⁰ Çünkü Aziz Yakup İspanya'nın kutsal hamisi olarak kabul edilmişti. Bahsi geçen anıt da zamanla Avrupa Hristiyanlarının muhakkak ziyaret ettikleri bir yer haline gelmiştir.²⁸¹

Başka coğrafyalardan gelen bilginlerin Endülüs'ü ziyaret etmeleri, Hristiyan ebeveynlerin daha iyi bir eğitim almalarını sağlamak amacıyla çocuklarını Endülüs'e göndermesi, Suriye, Mısır, Sicilya ve İspanya'da Hristiyanların her gün Müslümanlarla iletişim halinde olmaları da etkileşimi kolaylaştırdı.²⁸² Bu meyanda Müslümanlar Aragon kralının çocuklarına terbiyeci olarak vazifelendirildiler. Mesela 215/830 senesinde Avusturya

²⁷³ Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l İslam fi'l Endülüs*, Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1988, 5: 29-30.

²⁷⁴ Asıl adı Rodrigo Diaz de Vivar olan Sîd, Kastilya Krallığına hizmet veren soylu bir askerdir. Ülkesinden sürgün edildikten sonra uzun yıllar Hudî hükümdarlığına mürtezika olarak hizmet vermiştir. Efendi manasındaki "Sîd" lakabı bu yıllarda Müslümanlar tarafından verilmiştir. Müslümanların siyasal açıdan oldukça zayıfladığı bir dönemde Belensiye'yi kuşatma altına almış, 1099 yılında ölmüştür. XII. yy dan itibaren hakkında pek çok efsanevi menkıbe, destan söylenerek zamanla daha çok kurgusal bir şahsiyete dönüştürülmüştür.

²⁷⁵ Özdemir, Mehmet, "Sîd", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 37: 146-147.

²⁷⁶ Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 97.

²⁷⁷ Hallak, *Alakatü'l Hadariyye*, 59.

²⁷⁸ İbn İzari, *el-Beyân*, 2: 94-96.

²⁷⁹ Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 348.

²⁸⁰ Castro, Americo, *Hadaretü'l İslam fi İsbanya*, çev.: Süleyman Attar, Kahire: Dârü's Sekâfe, 1983, 61.

²⁸¹ Şeyban, *Reconquista*, 85.

²⁸² Durant, *İslam Medeniyeti*, 261.

hükümdarı büyük Alfons veliahtının yetiştirilmesi için, Müslüman âlimleri getirmek maksadı ile elçi gönderdi.²⁸³

Yukarıda zikri geçen iletişim köprüleri sayesinde İberya halkı, Endülüslüleri çok iyi tanımışlar, zaman içerisinde oluşan kültür cereyanına hayır diyememişlerdi. 676/1277 yılına gelindiğinde Endülüs'ten geriye Gırnata hariç çok fazla bir yer kalmamıştı. Buna rağmen İslamî İspanya'nın Avrupa'nın geri kalan yerlerindeki tesiri bazı açılardan doruğa ulaşmaktaydı; bu tesir belki de hiçbir yerde hakikat ve vahiy hakkında insanların neyi anlayıp neyi düşündüklerine dair Parisli filozofların ve ilahiyatçıların konuştukları odalardaki kadar bariz değildi.²⁸⁴ Müslüman kültürün Hristiyan kültürüne en çok tesir ettiği zaman X. asırdır. Daha sonra tesir azalsa bile İspanya'nın her yanında Endülüs'ün izleri XV. asra kadar görülmeye devam etmiştir.²⁸⁵

1.2. Etkilediği Alanlar

1.2.1. Sosyal ve Ekonomik Hayat

Adalet ve müsamahanın hakim olduğu Endülüs toplumunun Hristiyan devletleri tarafından örnek alınması doğal bir sürecin sonucudur.²⁸⁶ Sosyal hayatta Endülüs medeniyetinin İspanya halkı üzerindeki etkisinin en fazla görüldüğü yerler dinî ve ahlaki değerler, adetler, gelenek ve görenekler, yeme içme, giyim ve mimari alanda olmuştur.²⁸⁷

Bu hususta İspanyolcaya geçmiş Arapça kelimeler önemli bir delildir. Sadece şiir ile değil, kelime hazinesi bakımından da Arapçanın İspanyolcaya etki ve katkısı büyük olmuştur. Bazı son dönem araştırmacılara göre Arapçadan İspanyolcaya geçen kelimeler, İspanyolca sözlüğünün dörtte birini oluşturmaktadır. Ingmar Karlsson bu hususu şöyle ifade eder: “ ‘Al-ard bitkellim Arabi (Dünya Arapça konuşur)’ adlı meşhur Mısır şarkısı, bir bakıma doğrudur. Arapça konuştuğumuzun farkına varmadan Arapça konuşuruz. Arap yönetiminin İspanya ve Sicilya'da bıraktığı etkiyi başta İspanyolcada olmak üzere, Avrupa dillerinde görüyoruz. Bir diğer görüşe göre İspanyolcada her beş kelimedenden biri, Arapça kaynaklıdır. Hatta İspanyolların milli kahramanı, Sîd'in adı da ‘efendi’ (seyid) demektir. Birçok İsveçli turist, eğlence partilerinde veya boğa güreşlerinde ‘ole’ diye haykırdıklarında, Tanrılarının adını ağızlarına aldıkları veya Arapça konuştuklarını bilmezler. Bu sözcük, Arapça ‘Walla’

²⁸³ Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 27.

²⁸⁴ Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, 209-210.

²⁸⁵ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbî Medenileşirmesi*, 255.

²⁸⁶ İbn Beşküval, *Kitabü's-Sıla*, 1: 196.

²⁸⁷ Şeyban, *Reconquista*, 367.

kelimesinden (Allah hakkı için yemin ederim) kaynaklanır.”²⁸⁸ Bu hususta çeşitli kaynaklardan derlediğimiz Arapçadan İspanyolcaya ya da diğer Avrupa dillerine geçen kelimelerin bir kısmını liste halinde vermeye çalışacağız:²⁸⁹

İSPANYOLCA\ İTALYANCA\ FRANSIZCA	ARAPÇA ASLI	TÜRKÇE
Zaga	es-Saka	Artçı
Alcalde	el-Kâdi	Belediye başkanı
Zalmedina	Sâhibu'l Medine	Şehir Emini
Alfêrez	el-Fâris	Teğmen
Atalaya	et-Talia	Öncü
Jinete	Zenâti	Sipahi
Ronde	er-Rubt	Devriye
Barbacana	Bâbü'l bakara	Siper
Akaide	el-Kâide	Komutan
Zavazorba	Sâhibü'ş Şurta	Emniyet Müdürü
Almotacèn	el-Muhtesib	Muhtesip
Dogana (İt.Gümrük)	ed-Divan	Divan
Douane (Fr. Gümrük)	ed-Divan	Divan
Alcabala	el-Kâbaletü	Kabala vergi
Azogue	es-Sûk	Çarşı, Pazar
Alquintal	el-Kıntal	Kıntar
Tara	et-Tarha	Dara
Quilate	el-Kırat	Kırât (200 mg)
Almacèn	el-Mahzen	Mahzen\ Depo

²⁸⁸, Ingmar Karlsson, *İslam ve Avrupa*, çev: Gülseren Ergün, İstanbul: Cem Yayınevi, 1996, 238.

²⁸⁹Levi Provençal, *Hadare*, 113-118; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 389-391.; Danişmend, İsmail Hami, *Garb Medeniyetinin Membaı Olan İslam Medeniyeti*, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1989, 73-75.; Himyerî, *er-Ravdu'l Mi'tar*, 512. Zebib, *Mevsuâtü'l Âmm*, 2: 388.

Almoneda	el-Munada	Açık artırma
Cheque	es-Sakk	Çek
Ajedrez	eş-Şitranc	Santranç
Azar	ez-Zahr	Zar
Acequia	es-Sakiye	Su kanalı
Noria	en-Nâ'ura	Bostan Dolabı
Alberca	el-Birke	Havuz, Göl
Albanil	el-Bennâu	Usta
Alarife	el-Arif	Baş Usta
Tapia	et-Tâbiye	Kerpiç
Adobe	et-Tûb	Tuğla
Azulejo	ez- Zuleyc	Fayans\ Çini
Alfombra	el-Humrâ	Halı
Almohada	el-Muhadde	Yastık\ Minder
Alcoba	el-Kubbe	Kubbe
Alcôve (Fr.)	el-Kubbe	Yatak Yeri, Yataklık
Jazmin	el-Yasemin	Yasemin
Albaricoque	el-Berkûk	Kayısı
Aceituna	ez-Zeytûn	Zeytin
Aceite	ez-Zeyt	Zeytinyağı
Azucar	es-Sukker	Şeker
Zucchero (İt.)\ Sucre (Fr.)	es-Sukker	Şeker
Sorbetto(İt.)\ Sorbet (Fr.)	eş-Şerbet	Şerbet
Rob	er-Rub	Hurma ve baldan yapılan reçel
Arroz	er-Ruzz	Pirinç
Jarabe	eş-Şarab	Şurup
Algodòn	el-Kutn	Pamuk
Jupe	el-Cubbe	Cübbe
Algubas	el-Cubbe	Cübbe
Damasco	ed-Dımaşki	Şam işi tabak
Damas	Dımeşk	Çiçekli Şam Kumaşı

Altiraz	et-Tiraz	Tiraz, Kumaş
Allihafes	el-Lihaf	Çarşaf
Alfarero	el-Fahhâr	Çömlekçi
Taza	et-Tassa	Tas
Jarra	el-Harre	Testi
Recamar	er-Rekamar	Nakış
Laud	el-Cud	Ud
Adufe	ed-Duff	Tef
Guitarra	el-Kitâr	Gitar
Aman (Fr.)	Eman	Kefalet, Teminat
Guadalquivir	el-Vâdi'l Kebir	İspanya'da bir vadi
Guadaviar	el-Vâdi'l Ebyaz	İspanya'da bir vadi
Almodavar	el-Müdevar	İspanya'da bir kale
Iznajar	Hısnü'l Hacer	İspanya'da bir kale
Medinaceli	Medinetü Sâlim	İspanya'da bir şehir
Calatayud	Kal'atü Eyyûb	İspanya'da bir şehir
Albacete	el-Besîta	İspanya'da bir şehir

Bu durumun başka bir tezahürü de şu şekildedir. Tuleytula'daki bir arada yaşama tecrübesinin en önemli sonuçlarından biri, Arapçanın Müvelledlerle birlikte Musta'ribler arasında da geniş ölçüde yayılmış olmasıdır. Angel Gonzalez Palancia tarafından dört büyük cilt halinde neşredilen Tulaytula'daki Hristiyan cemaatine ait 1175 belge, bu gerçeği çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Miras, vasiyet, evlenme, kira toprağın işlenmesi, alım-satım ve vakıf gibi muhtelif konularda tanzim edilmiş olan söz konusu belgelerin tamamı Arapça olup, XII. ve XIII. yüzyıllara aittir. Bu demektir ki, Tuleytula Hristiyanları, şehir 478/1085'te Kastilya Krallığı'nın hakimiyeti altına girdikten sonrada uzunca bir süre (yaklaşık üç asır) gündelik hayatta Arapçayı kullanmış ve resmi kayıtlarını Arapça tutmuştur.²⁹⁰ Arapçanın ehemmiyeti kilisenin nüfusunu sarsacak seviyeye yükseldiği için kilise, dini kanunlar topluluğunu yeni İspanya dilinden önce İspanya'da kullanılmakta olan Roman diline tercüme

²⁹⁰ Özdemir, Mehmet, "İspanya Tarihinde 'Doğululaşma' ve 'Batılılaşma' Tartışmaları", *İslamiyat Dergisi* 3 (2004), 18.

etti. Çünkü Arapça ve Roman dili Müslüman İspanya'nın her tarafında beraber kullanılıyordu.²⁹¹

Müslümanlara benzemek dille sınırlı kalmamıştı. Giyim kuşamdan ev düzenlerine kadar pek çok hususta İslam medeniyetine benzeme söz konusuydu.²⁹² Müslüman yaşantısının, giyim-kuşam tarzının İspanyolların gündelik hayatına etki ettiğini gösteren veriler mevcuttur. Nitekim Endülüs tarihinin orta ve son dönemlerinde İspanyalılar üzerinde oluşan İslam etkisi daha belirgin şekilde görülmektedir. Bu dönemlerde kralların Endülüs adetlerini benimsemeleri ve Müslüman kıyafetleriyle giyinmeleri bunu ispatlar mahiyettedir.²⁹³ Bu veriler, bilhassa miladi onuncu yüzyıldan itibaren İspanya'nın hemen her köşesinde Endülüs'te gelişen hayat tarzının taklit edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Kurtubalı bir Müslümanın Kastilya Kontu Sancho'yu ziyaretinde karşılaştığı manzarayı tarihçi İbni Hayyan'a anlatırken söylediği şu sözler son derece ilginçtir: “(*Sancho'nun*) çadırına vardığımızda, onu süslü bir sedirin üzerinde oturur vaziyette bulduk. Giyiniş tarzı aynı Müslümanlarınki gibiydi. Başındaki tacın haricinde onu Müslümanlardan ayırmak mümkün değildi”.²⁹⁴ Hristiyan erkekler güzel koku kullanıyor, kadınlar kendi kültür ve dinleri açısından bir gereklilik olmamasına rağmen peçeyle dolaşıyordu.²⁹⁵ Nitekim XVI. yüzyılda Gırnata, Hristiyan hakimiyeti altına girdikten sonra bile Hristiyan kadınlar arasında Müslüman hemcinsleri gibi giyinen, özellikle de başlarını örtüyle, yüzlerini peçeyle kapatan kadınların bulunduğu bizzat Hristiyan kaynaklarında nakledilmektedir.²⁹⁶ Zamanla Arapların hayat tarzı kimsenin karşı duramadığı, hayranlıkla takip ve iştirak ettiği bir moda olmuştu. Yemek kültürü tamamen Arapların içinde dönmüştü, hatta domuz et tüketimi bile kendi dinlerince helal olmasına rağmen büyük oranda azalmıştı.²⁹⁷

Endülüs medeniyetinin İspanya'ya etkilerini hamam kültüründe de görmek mümkündür. Kastilyalılar hamamı ilk kez Tuleytula'da tanımışlardı. O zamana kadar vücudu zayıf düşüreceğine inandıklarından dolayı senede bir iki kez, o da soğuk suyla yıkanma adetine sahip olan Kastilyalı askerler, istilanın ardından sık sık Müslümanlara ve Müsta'riblere ait hamamlara gitmeyi alışkanlık haline getirdiler.²⁹⁸

²⁹¹ Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 27.

²⁹² Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 172.

²⁹³ Şeyban, *Reconquista*, 341.

²⁹⁴ Levi Provençal, *Hadare*, 123.

²⁹⁵ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları* 172.

²⁹⁶ Leonard Patrick Harvey, *Muslim in Spain*, Chicago: University of Press, 2005, 72-73

²⁹⁷ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 172.

²⁹⁸ Özdemir, “İspanya Tarihinde ‘Doğululaşma’ ve ‘Batılılaşma’ Tartışmaları”, 25.

Oyun ve eğlence hususunda da bir etkileşim ve taklit söz konusudur. Santraç, buna güzel bir örnektir. Arapların ‘şanraç’ dediği oyunun İspanyolların arasında ilk görüldüğü tarih 1008 ile 1017 (h. 399-408) yılları arasındadır.²⁹⁹

Zirai faaliyet ve kullanılan yöntemler hususunda Endülüs, zamanın diğer ülkelerinde olmadığı kadar ileri bir teknolojiye sahipti. İspanya’ya pirinci, dut ağacını, muzunu, fıstığı, hurmayı ve şeker kamışını ilk defa getiren Araplardır. Bunlardan başka o zamana kadar isimleri duyulmamış birçok çiçek ve sebze onlar İspanya’ya getirmiş ve oradan bütün Avrupa’ya dağılmasını sağlamışlardır. Kamelya, Japon gülü, kuşkonmaz bunlardandır.³⁰⁰ Tarım alanındaki ileri seviyedeki faaliyetleri İspanya’da halen devam eden bir hediye niteliğindedir. Nasrîler zamanından kalma Generalif (Cennetü’l Arif) buna örnek olarak gösterilebilir.³⁰¹

Endülüs’teki evrak üretimi, kayıt tutma ve saklama konusunda çok fazla kaynak yoktur. Yine de araştırmalar orada Doğudaki gibi bir arşiv hizmetinin olduğunu göstermektedir. Ancak Hristiyan işgalinden sonra bürokratik ve arşivsel etkinin devamlılığı konusunda bölgede önemli bir ilerlemenin yaşanmadığını da ifade etmek gerekmektedir. Bunun nedeni, İspanya’da Müslümanlardan yönetimi ele geçiren Hristiyanların uygulamalarında eskiye yer vermemeleridir.³⁰² Buna rağmen, önemli bir bilim merkezi konumundaki Kurtuba okullarında öğrenimini tamamlayan Avrupalı öğrenciler vasıtasıyla bu bürokratik geleneğin Avrupa’ya az da olsa yayıldığını düşünmemek mümkün değildir.³⁰³

Castilya ve Aragon krallıkları, topraklarını Endülüs kültürünün etkisinden kurtarmak için hiçbir şey yapmamıştır. Dahası kendi ülkelerinde bu komşu medeniyetten gelmiş olan birçok yeniliği kendi istekleriyle uygulamışlardır. İspanyol krallıklarının orta çağda, üzerlerinde hem Arapça hem İspanyolca yazılar bulunan paralar bastıkları bir gerçektir. Çok uzun zaman Valaencia’ya hakim olmuş Gild’in Müslüman Endülüs medeniyetine karşı büyük bir hassasiyet gösterdiği kaynaklarda geçmektedir. Müslüman veliahtlar veya onlara karşı çokca savaşa girmiş olmasına karşın şehir hayatı ve derebeylik bütünüyle Arap adetlerini uygulamışlardır.³⁰⁴

²⁹⁹ İrfan Aycan, “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, *AÜİFD* 38 (1998), 155-193.

³⁰⁰ Bammatt, *İslamiyet’in Manevi ve Kültürel Değerleri*, 101.

³⁰¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 836.

³⁰² Posner, Ernst, “Orta Çağ İslam Dünyasında Arşivler”, çev: Ahmet Oğuz İçimsoy, *Kütüphanelik Dergisi*, 4 (1998), 218.

³⁰³ Keskin, İshak, “Endülüs ve Sicilya Örneklerine Göre Batı Arşivciliğinde Doğu Etkisi”, *XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslam Türk Medeniyeti ve Avrupa Sempozyumu*, İstanbul: İSAM, 24- 26 Kasım, 2006, 180.

³⁰⁴ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 196.

1.2.2.Dini Hayat

Farklı farklı toplulukların bir arada yaşarken, inançları arasında da diğer alanlarda olduğu gibi etkileşim olması doğal bir durumdur. İslam'ın temelini oluşturan tevhit inancı Hristiyan İspanya'da yeni itikadi oluşumlara sebebiyet vermiştir.

Fetihten yaklaşık yarım asır sonra Tuleytula başpiskoposu Cixillia, Müslümanların tevhid hususundaki görüş ve vurgularının etkilenmişti. Bundan dolayı teslisi yani İlahi kudretin “Baba-Oğul-Kutsal Ruh” şeklinde üçe bölünmesini reddetmişti. Bunu İşbilyeli Migecio'nun teslisi “Davud-İsa-Pavlos” şeklinde tamamen beşerileştirmesi takip etti. Ayrıca Paskalya ayınının icrasında, bizatihi bazı din adamlarının öncülük ettiği sapmalar ortaya çıktı. Bunların tesiriyle Hristiyan halk gerek paskalya ayınlarının gerekse diğer dini görevlerin yerine getirilmesinde gevşeklik göstermeye başladı. Bu durum hızlı bir şekilde bütün güney Endülüs'e yayıldı. Sadece Endülüs bölgesinde değil doğuda da aynı şekilde idi. Olayın ciddiyeti karşısında papalık makamı müdahalede bulunma zorunluluğunu hissetti. Gerek mevcut sapmaları düzeltmek gerekse dini vecibelerin tekrar canlılık kazandırmak için Egila (ya da Egilano) isimli piskoposu güney Endülüs'e gönderdi. 160/777 senesinde Endülüs'e gelen Egila, bir süre misyonu istikametinde çalıştıktan sonra bu sefer kendisi Migecio'nun fikirlerine teslim oldu. Bu durumda teslise aykırı fikirlerle mücadeleyi, Cixilla'nın yerine Tuleytula başpiskoposluğuna geçen ve aynı zamanda bir teolog olan Elipando üstlendi. O İşbilye halkına hitaben yazdığı risalede, Hristiyanlığın temel kaynaklarına dayanarak ve oldukça da sert bir üslupla Migecio'nun teslisi beşerileştiren fikirlerini reddetti. Fakat onun yeni görüşler karşısında ki muhalefeti uzun sürmedi. Çok geçmeden kendisi teslisle ilgili olarak kilisede büyük gürültülere ve bölünmelere sebep olan yeni bir yorum ileri sürdü. Bu yeni yorumuyla, Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olmasının gerçek değil, mecazi anlamda olduğunu söylemekte idi. Aynı görüşü daha sonra İspanya'nın kuzeybatısında bulunan Urgel kentinin piskoposu Felix de savundu. Bu görüş kısa bir süre içinde Müslümanlar için olduğu kadar Hristiyanlar için de önemli bir kültür merkezi olan Kurtuba'ya ulaştı ve Hristiyan kitle arasında büyük bir kabul gördü.³⁰⁵

Hem Endülüs hem de İslam dünyasında tasavvufun en öndeki isimlerden olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde açıkladığı dinî-felsefi içerikli ‘vahdet-i vücud’ görüşü yüzyıllar boyunca doğulu bilginleri meşgul ettiği gibi batılı bilginleri de meşgul etmiştir. Ramon Lull, San Juan de la Cruz, Santa Tereza, Guillaume Postel gibi isimler İbnü'l-

³⁰⁵ Özdemir, “İspanya Tarihinde ‘Doğululaşma’ ve ‘Batılılaşma’ Tartışmaları”, 19-20.

Arabî'den en çok etkilenen İspanyol mistikleridir.³⁰⁶ Bu İspanyol mistiklerinin *Blanquerna ve Llibre d'amic* gibi yazdıkları eserler Endülüslü sufilerin eserlerinin neredeyse aynısı dedirtecek kadar çok benzemektedir.³⁰⁷

1.2.3. Sanat, Mimarî ve Musîkî

1.2.3.1. Sanat ve Mimarî

Sanat ve mimarî, Endülüs'ün İspanya üzerindeki etkisinin daha belirgin bir şekilde görüldüğü alanlardır. En son Gırnata'nın düşmesinden sonra göç etmeyip burada kalan Müslüman sanatkarlar yani Müdeccenler Hristiyan krallar için de hizmet vermişlerdir. Kimi zaman sadece kendileri kimi zaman da Hristiyanlarla beraber çalışmışlardır. Müslüman ve Hristiyan ustaların birlikte çalışarak yaptıkları, Hristiyan sanatının İslam sanatı ile yorumlanmış yeni haline müdejar³⁰⁸ üslup denilmiştir. Müdejar üslup eski Endülüs coğrafyasında çok şöhret kazanmıştır. Hatta bu şöhret bu coğrafyayı aşmış, kuzeyde Müslüman hakimiyetine hiç girmemiş coğrafyalara da ulaşmıştır. Aynı şekilde şehirler bu üslupta inşa edilmiş, at nalı kemerli kapı ve pencereleriyle, kaburga kemerli kubbeleri olan binalarla olabildiğince bu üsluba benzemiştir.³⁰⁹ İşbîliye'deki Alkazar, Burgos'taki Las Huelgas Manastırı, Sarakusta'daki Seo Kilisesi bugün halen varlıklarıyla bu üslubun canlı örnekleri olarak durmaktadırlar. Bunu anlamak için San Lorenze Kulesi, San Ramon Kilisesi ve Santa Maria la Blanca Sinagogu'nun kemer sistemine ve süsleme üsluplarına da bakmak gerekir.³¹⁰ Yine günümüz İspanyası'nda Madrid ve Barcelona Arenaları'nda, Tuleytula Tren İstasyonunda, İşbîliye'deki Plaza de Espana'da ve diğer yerlerde bu sanatın tesirlerini görmek mümkündür.³¹¹

Müdejar sanatkarlar vasıtasıyla İslam mimarisinin ülkelerine yayılmasını sağlayan Hristiyan krallar diğer taraftan da Endülüs'ten geriye kalan camileri kiliseye çevirmişler, saraylarda devleti yönetmişlerdir. Yani Endülüs'ün mimari eserlerini oldukça önemsemişler, örnek almışlar ve kullanmışlardır. Mesela Babu Merdum Camii (Bib Mardom)'ye bakalım. 478/1085'te Kastilya Kralının eline geçtikten iki sene sonra yıkmayacaklarına ve kiliseye çevirmeyeceklerine söz vermelerine rağmen kiliseye çevrildi. Daha sonra Santra Cruz adıyla müdeccen tarzı bir kubbe eklendi. VIII. Alfonso, bu yeri El Cristo de la Luz adındaki bir dîni

³⁰⁶ Garaudy, *Endülüs'te İslam*, 325-326.

³⁰⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 398.

³⁰⁸ Ar. Müdeccen: yerleşip kalmış, uyum sağlamış kişi.

³⁰⁹ Beksaç, Emin, "Endülüs (Sanat)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995, 11: 228.

³¹⁰ Özdemir, "İspanya Tarihinde 'Doğululaşma' ve 'Batılılaşma' Tartışmaları", 21.

³¹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 395.

cemaate vermiştir. Cami günümüzde daha çok bu cemaate nispetle Mesquita del Cristo de la Luz³¹² adıyla anılmaktadır, halen kullanımdadır.

Tuleytula, Hristiyanlar tarafından antlaşma yoluyla istila edildiğinden şehrin mimari yapısı hemen hiç zarar görmemişti. Dolayısıyla da şehirde saraylar, köşkler, hanlar, hamamlar ve camiler vasıtasıyla Endülüs'e ait göz kamaştırıcı ve etkileyici mimari hususiyetleri ve orta çağ ölçeğinde gelişmiş bir şehre ait diğer özellikleri açıkça görmek mümkündür. Bu nedendir ki, Kastilya Krallığı, çok geçmeden şehri başkent ilan etti ve devlet bürokrasisini buraya taşıdı. Müslümanlara ait saray ve köşkler bir süre ihtiyacı karşıladıysa da, zaman ilerledikçe yeni saray ve konaklar, evler ve kiliseler yapma zarureti ortaya çıktı. İşte bu durumda Endülüs mimarisin cazibesine kapılan Hristiyan yöneticiler, şehirdeki yeni mimari eserlerin inşasını Müslüman ustalara yaptırdılar. Bu suretle İspanya'da Müdeccen üslubunun ilk örnekleri Tuleytula'da ortaya çıktı. Bu üslup, şehir mimarisinde o kadar etkiliydi ki, farklı olsun diye Fransa'dakiler örnek alınarak inşa edilen büyük Katedral bile bu etkiden kendisini kurtaramamıştı. Öte taraftan şehir çarşısında 'Şam usulü'(Damasquinado) İslâm mimarisinin büyük başarıları sınırsızca taklit edilmekle kalmayıp yeni abidelerin inşasında Müslüman esirler de kullanılmıştır. Leon Krallığında ortaya çıkan bu sanat oradan Katalonya'ya ve en sonunda Pirene dağlarının her iki tarafına yayıldı.³¹³

Elhamra Sarayı krallık Hristiyanların eline geçtiğinde bir krallık mirası olmaya devam etmiştir ve zaman zaman da Kastilyalı hükümdarlar burada ikamet etmiştir. İmparator Şarklen, bu kalenin surları içerisinde bir saray inşasına başlamış, fakat çeşitli sebeplerden ötürü bu saray tamamlanamamıştı. XVIII. yy'ın başlarında Elhamra'nın kraliyete ait son misafirleri V. Philph ve eşi Elizabeth olmuştur. Onları ağırlamak için bahçeler ve saray restore edilmiş, İtalya'dan getirtilen özel sanatkarlar tarafından bir takım bölümlerde ilave edilmişti.³¹⁴ 1328/1910 yılında Ricardo Velazquez Bosca adlı İspanyol mimar tarafından keşfedilen bir diğer yapı da Medinetü'z-Zehra'dır. Keşiften sonra Rafael Castejon ve Felix Hernandez kazı çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Yoğun çalışmalar sonucunda bazı kolon, sur, avlu, ve duvarlar da gün ışığına çıkarılmıştır.³¹⁵

İşbîlie Alkazarı müdejar üslubun nadide örneklerindedir. Mimari açıdan güçlü ve görkemli bir yapısı vardır. Endülüs'te siyasi ve askeri açıdan zayıflayan Müslümanlar için burası XVI. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarının sembolü olarak görülmüştür..³¹⁶

³¹² Salim, Abdülaziz, *Tarihu'l Müslimin ve Asaruhum fi'l Endelüs*, 403.

³¹³ Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 68.

³¹⁴ Irwing, *Elhamra: Endülüs'ün Yaşayan Efsanesi*, 26.

³¹⁵ Küçüksipahioğlu, "Medinetüzzehra", 28: 321

³¹⁶ Beksaç, Emin, "Endülüs (Sanat)", 11: 228.

İşbîliye'deki en güzel kasır örneği olan Alkazar, (Mülükü't-Tavâif döneminde Muvahhidî Sultanı Ebu Ya'kub Yusuf tarafından yaptırılan kasır) büyük oranda yıkılmıştır. 646/1248'de Hristiyan krallarının en sevdiği ikametgah oldu. I. Pierre (754/1353), V. Charles (932/1526), İsabelle (1249/1833) tarafından tamir edildi, değiştirildi, büyütüldü.³¹⁷ Aynı şekilde İşbîliye Ulu Camisi de böyledir. Muvahhidî yönetici Ebu Yakub Yusuf tarafından inşa ettirilen bu cami Kastilya Kralı III. Fernando'nun şehri ele geçirmesinden sonra 805/1402 yılında Santa Maria Kilisesi'ne dönüştürüldü.³¹⁸ İslam sanatının en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Günümüze kadar sadece minaresinin (La Giralda) büyük bir bölümü ulaşabilmiştir.³¹⁹ Minaresinin üst bölümü XIV. yüzyılın ortalarında yıkılmış, XVI. yüzyılda çan kulesi şeklinde inşa edilmiştir. Günümüzde İşbîliye'nin sembolü bu caminin, Giralda denilen ve çan kulesine dönüştürülen minaresidir.³²⁰ Fernando'nun mezarı bunun içerine yapılmış olup mezar kitabesi Arapça, Latince, İbranice ve Kastilyanca yazılmıştır.³²¹

Doğu Müslüman âleminin tesiri altında kalan Malega, Valence, İşbîliye şehirleriyle Majorque adası seramik sanayinin şöhretli merkezi haline gelmişlerdir. Endülüs fildişi işçiliği bu koldaki Hristiyan İspanyol sarayına tesir etmiş ve hatta yapılan fildişi salipler üzerinde bile Müslüman motiflere tesadüf edilmiştir. Müslüman İspanya'da imal edilen silahlarda büyük bir şöhret kazanmıştı. 1174/1760 senesinde Tuleytula'da kurulan Kariyel silah imalathanesi, silah yapımında Müslüman ananesinin devamından başka bir şey değildir.³²² Müslüman sanatının orta çağda İspanya Hristiyan sanatı üzerindeki tesirlerini burada büyük hatları ile izah etmek çok uzun olacaktır. Orta çağdaki Hristiyan İspanyol sanatı hemen hemen bütün ananelerini Müslüman Endülüs'e çok benzer şekilde yapmıştır denilebilir.

1.2.3.2.Musikî

Müziğin insanlar için evrensel bir ilişki türü olma gibi özelliği vardır. İspanya Hristiyanlarının ilk dönemlerinden itibaren Endülüs musikîsi ve şarkılarını dinledikleri bilinmektedir.³²³

İspanyolların arasında çalgı ve musikînin yayılmasında Endülüs halkı önemli bir yere sahiptir.³²⁴ İber Yarımadası'ndan çeşitli halklar Endülüs müzisyenlerinin bestelediği şarkıları

³¹⁷ Durant, *İslam Medeniyeti*, 227.

³¹⁸ Câsim el-Ubûdî, "İşbîliye", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 23: 429.

³¹⁹ Zebib, *Mevsuâtü'l Âmme*, 2: 361.

³²⁰ el-Ubûdî, "İşbîliye", 23: 429.

³²¹ Endülüs, "İşbîliye Ulu Cami", erişim: 20 Mayıs 2019, <http://www.endulus.net/isbiliye-sevilla/>

³²² Hammat, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, 344-345.

³²³ Şeyban, *Reconquista*, 374.

sevgi ve coşkuyla söylüyorlardı. İberya toplumunun şarkılarının güfteleri Endülüs halk dili oluyordu.³²⁵ İspanyolların dinledikleri şarkılar ise genellikle zecellerden bestelenen şarkılardandı.³²⁶ Kastilya ve Aragon Krallarının saraylarında Müslüman müzisyenler hizmet vermeye başlayıp, oralarda kendilerini geliştirmeye devam ettiler. Bu durum Hristiyanlar Gırnata'yı teslim aldıktan sonra da devam etmiştir. Bugün dahi İspanya halk müsikîsine bakıldığı zaman Müslüman Endülüs musikîsinden ne kadar çok iz olduğunu görmek mümkündür.³²⁷

Konunun dikkat çekici diğer bir yanı da, bazı İspanyol cariyelerinin Doğu İslam merkezlerine gönderilmiş olmasıdır. Orada musıkî, görgü ve güzellik eğitimi alarak yetiştirilen cariyeler, Endülüs'e ve belki de Hristiyan İspanya devletlerine dönüyorlardı. Bundan çıkan sonuç, Müslümanlar ile Hristiyanların ilişkilerinde temel unsur olan köle ve cariyelerin, başka vesilelerle olduğu gibi musıkî ve görgü kuralları yoluyla da İslam geleneğinin Hristiyan halklara naklinde çok önemli bir yere sahip oldukları olgusudur. İspanyol müziğinde birçoğunun adı Arapça'dan gelen enstrümanlar kullanılmaktadır. Ama günümüzde İspanyolca haliyle bilinmektedir. Mesela “ud ” (العود) “laud”, “gışare” (القشيرة) “guitarra”, “rebab” (الرباب) “rabel”, “nefir” (النفير) “anafil”, “bendir” (البندير) “pandera”, “sunc” (الصنج) “sonajas”, “buk” (البوق) “elboque” ve “tabl” (الطبل) “atambal” şeklinde İspanyolcaya geçmiştir.³²⁸ Bu örnekler Müslümanların Hristiyan İspanyolları nasıl etkilediğine dair büyük bir fikir oluştursa gerektir.

Hava titreşimlerinden oluşan ses olayının fizik açıklamasını yapan ve titreşimlerin dalga uzunluğuna göre azalıp çoğaldığını ilk izah edenlerden biri Farâbî'dir. Bu keşfi sayesinde Farâbî müzik aletlerinin yapımında ihtiyaç olan genel kaideleri tesbit edebilmiştir. Böylece müzik ilmine usul kavramını da katan Müslümanlar olmuşlardır. Bütün bunlar ise netice olarak Endülüs kanalıyla İspanya ile Portekiz'de halk müziğinin gelişmesini sağladı.³²⁹

2.BATI AVRUPA'YA ETKİLERİ

Avrupa'nın karanlık çağını yaşadığı zamanlarda Endülüs ve Doğu-İslam dünyası bunun tam tersine medeniyette çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Söz gelimi aynı çağda

³²⁴ Şeyban, *Reconquista*, 372.

³²⁵ Palencia, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, 142.

³²⁶ Palencia, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, 142-143; Aşur, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuri'l Vusta*, 269. Şeyban *Reconquista*, 374.

³²⁷ Yıldız v.dğr., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 520.

³²⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 950-56.

³²⁹ Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 57.

yaşamalarına rağmen İslam dünyası bilimde, sanatta nerdeyse hergün yeni bir icat yada keşif yaparken Avrupa bunları dine aykırı kabul ettiği için yasaklamıştı.³³⁰ Ancak XI. yy'da Doğu'ya ve Endülüs'e karşı düzenlenen Haçlı seferleri sebebiyle Hristiyanlar İslam toplumunu yakından tanıma fırsatı yakaladılar. Karşılaştıkları yüksek medeniyet karşısında hem hayranlık duydular hem de merak ettiler. Bunun üzerine bu yüksek medeniyeti tanımak için eserlerini tercümeye başladılar. Ve beklenmedik şekilde bu medeniyetin etkisi altında kaldılar.

2.1. Endülüs Medeniyeti'nin Batı Avrupa'ya Taşınması

Endülüs'ün Batı dünyasına etkilerinin başladığı ilk yer İspanya idi. Bir önceki konuda bu hususu daha detaylı olarak zikretmiştik. Özellikle sosyal hayatta Müsta'ribler bir yandan Arapça ve İslam medeniyetine olan aşinalıkları, diğer yandan da hala Hristiyan olmaları dolayısıyla Endülüs'teki gelişmelerin Batı dünyasına aktarılmasında asırlarca köprü görevi görmüşlerdir. Düşünce ve bilim tarihi konusundaki etkiler ise X. yy'ın sonlarına doğru görülmeye başlanmıştır. Sarakusta ve Tuleytula şehri Müslüman ve Hristiyan Batı dünyası arasındaki geçişlerin en yoğun şekilde yaşandığı şehirlerdi. Katalan toprakları da bir diğer geçiş noktasıydı.³³¹ Bunlara ilave olarak hac yolu boyunca uzanan pek çok Cluny manastırlarının yanında depo ve mağazalarını kuran Basklı, Burgundlu ve Norman gibi çeşitli millet ve dinlere mensup tüccarlar da İslam kültürünün Batı'da yayılmasını sağladılar.³³² Bu etkileşimin en önemli iki köprüsü haçlı seferleri ve tercüme faaliyetleridir denilebilir. İki başlık halinde bu konuyu daha detaylı anlatmaya çalışacağız.

2.1.1. Haçlı Seferleri

390/1000 yılı dolaylarında derin değişimler Avrupa'da insanların hayatına bambaşka bir yol çizmiştir. 390/1000 yılında Macaristan'da Bir Hristiyan monarşisi kuruldu. Normandiya Hristiyanlaşmış İskandinavlar'a bırakıldı. Bunlarsa ertesini yüzyıl İngiltere ve Sicilya'yı fethettiler. İspanya'da Arapların geri çekilmesi başladı. İki büyük devlet Avrupa'yı birleştirdi; Kutsal Cermen Roma İmparatorluğu ve Fransa'da Capetler Monarşisi. Böylece meydana getirilmiş olan birlik ve güvenlik ortamında derebeyli ve manastırlı toplumun içinde bir şehir ve tacir medeniyeti oluştu. Kuvvetler ve tecrübeler şehirlerde toplandılar. Haçlı Seferleri ile birlikte Akdeniz'de deniz ticareti yeniden mümkün oldu. Bir yandan da iki büyük

³³⁰ Şeyban, *Reconquista*, 99.

³³¹ Cumhur Ersin Adıgüzel, "Endülüs Medeniyeti'nin Tesirleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, 4:503.

³³² Hunke, *Avrupa Üzerine Düşen İslam Güneşi*, 462.

devlet kara ticaret yollarını garanti altına aldılar. Batının birleştirici unsuru işte o sırada Hristiyanlık'tı.³³³

Hristiyan İspanyolların Müslümanlardan topraklarını geri almaya başlaması Müslümanların bu adaya ayak bastıkları tarihle hemen hemen aynıdır. Söz gelimi fetihten sadece yedi yıl sonra küçük çaplı da olsa 100/718 yılında Hristiyanların Müslümanlara karşı olan direnişi başlamıştı. Bu küçük direniş 133/750 yılından sonra ise Endülüs'teki Müslümanlara karşı Reconquista hareketine dönüşerek büyümüştür ve Müslümanların toprak kayıpları başlamıştır. Ama Endülüs, 139/756 yılında Emevî idaresinin kurulmasıyla beraber kısa süre içinde güçlü bir devlet hale gelmişti. Bundan dolayı Reconquista hareketi de uzun bir süre duraklama dönemine girmiştir. Bununla beraber farklı Hristiyan İspanyol krallıklarının oluşması ve az da olsa gelişmesi de Reconquista'nın duraklama dönemi ile aynı dönemdir. Çünkü, Endülüs devleti ne kadar güçlü olursa olsun taht kavgaları ve bazı isyanlar devleti yıpratmış ve zaafa uğratmıştır. Öyleki Endülüs'te son yirmi yılı içerisinde ortaya çıkan iç karışıklıklar ve isyanlar durdurulamadığı için Emevî idaresi, 422/1031 yılında yıkılmıştır. Devletin yerine ise bu kez yirmiden fazla büyüklü küçüklü beylikler geçmiştir. Endülüslülerin yok olmalarının başlamasına karşın Hristiyan İspanyolların harekete geçip Reconquista'yı genişlettikleri dönem Mülûkü't-Tavâifadıyla anılan bu dönemdir. Yine İberya Yarımadası'nın bu büyük, en stratejik şehri olan ve Endülüs için çok önemli olan Tuleytula'nın 478/1085 yılında Hristiyan İspanyollar tarafından alınması bu döneme denk gelmektedir.³³⁴

Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından istilası, papalığın Batı dünyasını İslam dünyasına karşı Haçlı savaşına çağırdığı bir zaman dilimine denk gelmişti. Her ne kadar Hristiyan İspanyol krallıkları bu zamana kadar Müslümanlarla olan ilişkilerinde papalığın pek fazla etkisinde kalmamış ise de, XII. yüzyılın başlarından itibaren bu tutum yavaş ancak köklü bir değişim geçirmeye başladı. Bunda papalığın Haçlı savaşı çağrılarının ve Cluny rahipleri vasıtasıyla Batı Avrupa ve İspanya'da gerçekleştirmeye başladığı reorganizasyonun ciddi etkisi vardı. XII. ve XIII. yüzyıllarda Haçlı savaşı çağrılarında uyararak çok sayıda Frank, Alman, Katalan'ın gerek istila edilecek topraklara yerleşme arzusuyla gerekse dini hamasetle İspanya'ya gelerek Tuleytula'da toplanmaları ve buradan Endülüs üzerine sevk edilmeleri, şehirde tabii olarak Müslüman karşıtı bir atmosfer oluşturmaktaydı. Buna bir de şehirde Cluny rahiplerinin örgütlenmeye başlanmaları eklenince söz konusu tehdit daha da ciddileşmekteydi. İlk defa Fransa'nın Cluny kasabasında ortaya çıktıkları için bu kasabaya nisbetle anılan Cluny

³³³ Garaudy, *İnsanlığın Medeniyet Destanı*, 129.

³³⁴ Lütfi Şeyban, "Hristiyan İşgallerinde Endülüs Şehirleri", *Eski Yeni Dergisi* 1 (Bahar 2006), 23.

rahiplerinin temel özelliği, Kutsal Roma İmparatorluğu'nu yeniden ihya etme hedefi istikametinde papalığa bağlı olarak hareket etmeleri idi. Gittikleri her yere Roma kilisesinin dünya görüşünü, ibadet anlayış ve usulünü taşıyorlar, mahalli kiliseleri bu anlayış istikametinde yeniden teşkilatlandırıyorlardı. Kendilerini Batı Hristiyanlığının 'vicdan muhafızları' olarak gören Clunylar, Haçlı savaşlarına hem teşvik ediyor hem de bizzat iştirak ediyorlardı. En fazla önem verdikleri hususlardan biri, siyasi ve dini anlamda papanın güç ve nüfusunun en üstte olduğu bir Hristiyan birliğini vurgulamaktı. Gerek Haçlı askerlerinin gelişi gerekse Cluny etkisi, Hristiyan İspanya'da ve daha özel olarak Tuleytula'da Müslüman'ı; 'inançsız', 'putperest', 'Hristiyanlığın ve Hz. İsa'nın baş düşmanı', dolayısıyla da 'kendisinden mutlaka uzak durulması gereken necis bir varlık' olarak algılayan katı ve keskin bir imaj üretti. Bu imajın oluşmasına paralel bir biçimde daha önce içi, "kaybedilen ülke toprağını müstevliden geri alma" şeklinde doldurulan Reconquista hareketi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun ihyasının önündeki engelleri temizlemeye yönelik bir haçlı savaşına dönüştü.³³⁵

514/1120' de Papa II. Calixte'nin; İspanya Haçlılarına, Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmaya giden Haçlılara tanınan imtiyazların aynılarını, 542/1147'de Klervo'lu Aziz Bernar'a (Saint Bernard de Clairvaux) ikinci haçlı seferi için çağırıldığında yaptı. 593/1197'de Papa III. Innocent, Endülüs Müslümanlarına karşı üçüncü haçlı seferi için çağrıda bulundu. Derken Gırnata'nın düştüğü 897/1492 yılının ardından Yahudilere karşı zulümler başladı ve 1018/1609'da da sıra "Mağripililerin" yani Müslümanların İspanya'dan sürgün edilmesine geldi. İspanya'dan çıkıp Avrupa ülkelerine yönelecek bir Rönesans hareketi ve imkanları böylece epey gecikti.³³⁶

Hristiyanların XI. yüzyılda İslam coğrafyasına ve dahi Endülüs'e karşı başlattıkları haçlı seferleri, beklenilenden daha farklı sonuçlar verdi. Hristiyanların İslam medeniyetini tanımalarına olanak sağladı. Batılıların İslam medeniyetini anlama çalışmalarına başlamaları haçlı seferlerinden sonradır. Arapça telif edilmiş bilimsel ya da felsefi eserlerin Latinceye tercümesinin başlaması bu sebeptendi. Bu tercüme faaliyetlerindeki en önemli iki merkez Sicilya ve Endülüs'tü. Ama Endülüs'te yapılan faaliyetler Sicilya'ya göre daha önemlidir. Bir sonraki başlıkta Endülüs'te yapılan bu tercüme faaliyetlerini ele almaya çalışacağız.

³³⁵ Özdemir, "İspanya Tarihinde 'Doğululaşma' ve 'Batılılaşma' Tartışmaları", 26-27.

³³⁶ Roger Garaudy, *Endülüs'te İslam*, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2014, 332.

2.1.2. Tercüme Faaliyetleri

Medeniyetlerin gelişmesindeki en önemli nokta tercümedir. Tercümenin amacı sadece tanımak ve öğrenmek değildir, birbirinden çok uzakta olan medeniyetlerin asıl kahramanlarını bir araya toplamak, onların yaratıcı çarpışmalarına zemin hazırlamak içindir. Dünya medeniyet tarihindeki büyük uyanışlar her şeyden önce büyük tercüme devirleriyle başladı. Örneğin eski Yunanlıların medeniyete uyanışı Anadolu, Mısır ve Fenike tercümeleriyle; Müslümanların ilerleyişi Yunan ve Hint tercümeleriyle, Batının uyanışı Müslüman ve Yahudi tercümeleriyle mümkün olmuştu. Eski Yunanlılar, Uygurlar, Müslümanlar, Rönesansı yaşayanlar medeniyete yeni bir şeyler kattıysa ve onun sürekliliğine katıldılarsa; bunun sebebi onlara hazırlık olarak yaptıkları çok zengin tercüme faaliyetleri ve bu yabancı unsurların aşısı ile oluşan tesirlerdi.³³⁷

Endülüs kültürünün orta çağdaki Avrupa'ya olan tesiri en çok Tuleytula'daki tercüme evi ile alakalıdır denilebilir. Bu hususta Doğuda ve Batıda Araplarla hemhal olan Yahudilerin rolü büyük olmuştur.³³⁸ Biz de bu başlık altında Batının Endülüs medeniyeti ile buluşmasını ve bunun ardında başlayan, Batının uyanışına vesile olan Endülüs tercüme kanalından bahsedeceğiz.

Endülüs en ileri ve en parlak bir derecede şöhrete sahipti. Aynı çağda Avrupa'daki birçok hükümdar ve kral; kültür, medeniyet ve ilerleme alanında Endülüsle aynı seviyeye gelmek istiyorlardı. Bunun için harekete geçip, heyetler oluşturup Endülüs'e gönderdiler. Endülüs'teki enstitü ve üniversitelerde tetkikler yapmaya başladılar. Örneğin 692/1293 yılında erkek ve kız öğrenciden oluşan 700 kişilik bir heyet gönderdiler. Gönderilen gruplardan biri Fransa'dandı. Bu grup Fransa Kralı VI. Lui'nin dayısının kızı olan Prenses Elizabeth önderliğinde gönderilmişti. Zamanla Saksonya, Ren, Bavyera, Savoy ve diğer şehir ve ülkelerden de gruplar gelmiştir. Britanya'dan gönderilenlerden biri de İngiltere'nin Wels bölgesinin hükümdarı Kral George'un kardeşinin kızı Duban riyasetindeki gruptur. Bu grupta saraydan, eşraftan ve halkın ileri gelenlerin kızlarından 18 kişi bulunuyordu. Bu grup Wels'ten İşbîliye'ye giderken, saray nazırı Sıfaylık onlara refakat ediyordu. Bavyera Kralının gönderdiği, erkek ve kız öğrenciden oluşan 215 kişilik grubun başında ise Wilembin bulunuyordu. Endülüs'e gelen bu gruplar Endülüs'teki ilim, bilim, zanaat ve sanat merkezlerine dağıldılar. Oralarda felsefe, ilim, tıp, tedavi, sanat, nakış, dokuma, silah üretimi, gemi inşası, barut yapmak, kaleler inşa etmek, cam, kağıt imalatı gibi birçok konuyu

³³⁷Bkz.Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: Vakit Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1935, 15-19.

³³⁸ Arslan, *el-Hulel*, 1: 325.

öğrendiler. Bununla yetinmeyip astronomi, ziraat, kimya, fizik ve benzeri ilimler üzerinde çalıştılar. Bu öğrencilerden bazıları ülkesine geri dönmeyip Endülüs'te kalmayı tercih ettiler. Hatta sekiz kişi dinlerini değiştirerek İslamiyete girdiler. Endülüs ricalinden önde gelen kimselerle evlenen kızlar dahi oldu. Mesela, Abbas b. Mirdas el-Felekî böyle bir evliliğin neticesinde dünyaya gelmiş kimselerdendir. Bu örnekler gibi Fransa, Belçika, İtalya, Almanya ve Hollanda'dan gelen gruplar arasında Endülüs'e gelip de Müslüman olarak kalan birçok genç kız vardır. Belçikalı Prenses Marie Gobje, Almanyalı Robika Start, İngiltereli rahibe Janet Simpson ve Hollandalı Kont Sir Jack'ın kızı Svetta gibi çok sayıda hanım Müslüman erkeklerle evlendiler.³³⁹

Avrupa'nın hemen yanındaki Endülüs zengin bir kültür kaynağı idi. Gönderdikleri heyetler sayesinde Endülüs, Avrupalıların gözünde daha çok üzerine gidilmesi gereken bir husus haline geldi. Örneğin X. yüzyılın başında Kurtuba'daki kütüphaneler sadece kataloğu bile 44 cilt tutan 600.000 el yazması eserle doluydu. Böyle bir hazine Batıdaki ilim ve kilise adamlarının Endülüs'e gitmelerine sebep oluyordu. Tuleytula'nın Hristiyanların eline geçipte Bernard'in piskopos olmasından sonra İslam ilminden faydalanmak adına tercüme okulunun kurulması bu sebeptir.³⁴⁰

Endülüs'teki İslam üniversiteleri Batılı talebelerin muhakkak ziyaret ettiği bir yer oldu.³⁴¹ Arapların ilmi şöhreti her yere yayıldı. Batıdaki aydın zümrenin dikkatini Endülüs, Sicilya ve Güney İtalya'ya yöneltti. Ama İslam dünyasının Batı Avrupa'ya etkileri asıl olarak Endülüs kanalıyla olmuştur.³⁴² Sicilya ve Haçlı seferleri vasıtasıyla gelen etkiler ise ikinci planda kalmıştır.³⁴³ Nitekim Avrupalı meşhur ilim ve din adamlarının birçoğu Endülüs'te farklı dönemlerinde ders görmüşlerdi. Tuleytula'da üç sene Müslüman âlimlerinden matematik, astronomi, kimya ve diğer mevzularda ders alan Gerbert d'Aurillac – ki Fransa'da II. Sylvestre ismi ile papa olan X. asrın meşhur adamlarındandır – bunun örneklerindedir.³⁴⁴ Nitekim bunun sonucunda Gerbert çarklı bir saat, bir sulu org icat etmişti. Kimyadaki derin bilgisi çağdaşlarınca çok üstün görülmüştü.³⁴⁵

Tercümelere Müslüman âlimlerin zamanında Müslümanların Yunancadan Arapçaya yaptıkları tercümelemlerin Arapçadan Latinceye tercüme edilmesiyle başlandı. Bu çalışmalar XII,

³³⁹ Selim Taha et-Tekriti, "Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs'e Heyetler Göndermişlerdi", çev. İsmail Cerrahoğlu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 7\75-76 (1968), 184-186.

³⁴⁰ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 198.

³⁴¹ Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 10.

³⁴² Aşur, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuru'l Vusta*, 261.

³⁴³ Şeyban, *Reconquista*, 93.

³⁴⁴ Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 28.

³⁴⁵ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 236.

XIII ve XIV. asırlarda da devam etti. Burada eğitim alan Avrupalı bilginler arasında Aurillac'lı Gerbert, Batılı Adelard, batıda matematiğin kurucusu Pisa'li Leonard, Büyük Albert, Roger Bacon, Michael Scot, Daniel Morley, X. Alphonse, Sante Thomas, Hermann der Deutsche, Duns Scot, Occam'li Wilhelm, İbn Davud (Avendauth), Dominicus Gundissalinus ve Tuleytula Arcdeacon'u ve Villeneuv'lu Arnold gibi daha niceleri bulunmaktadır.³⁴⁶ Bu tercümanlar İslam astronomi âlimlerinin, matematikçilerinin, filozoflarının, doktorlarının, kimyagerlerinin, hukukçularının, ilahiyatçıların başlıca eserlerini Latinceye çevirip Avrupalı aydınlara sunuyorlardı.³⁴⁷

İlk tercüme edilen eserler arasında Kindi'nin *Risale fi'l Akl'ı*, İbni Sina'nın *Şifa*'sının giriş kısmı olan *İsagoji, Tabi'yyat*'ın bazı bölümleri, *Kitabu'n Nefs*, Gazali'nin *Makasıdu'l Felasefe*'si, Farabi'nin *İhsau'l Ulum'u*, yine onun *Risale fi'l Akl'ı* vardı. Fransa ile Kuzey İspanya'daki krallıklar arasındaki yakın ilişki ve kilisenin bu bölgelere atadığı piskoposlar Endülüs'te tercüme faaliyetinin desteklenmesinde önemli rol oynadı. Tuleytula (Toledo), Sarakusta, Berşelune (Barselona), Benblune (Pamplona), Segovia ve Liyun (Leon) önemli tercüme merkezleri haline geldi. Tercüme bazen Arapçadan doğrudan Latinceye, bazen de mahalli dil aracılığıyla yapılmaktaydı. Bu tercüme merkezlerinin arasında Tuleytula diğerlerine nazaran daha aktifti.³⁴⁸

Kastilya'nın Endülüs'e, dolayısıyla da Doğu'ya ait unsurları kendi içinde asimile etme iradesinin belki de en önemli ve en kalıcı göstergesi Tuleytula Tercüme Okulu'dur. Zunnunîler döneminde Tuleytula, daha önce Kurtuba'ya olduğu gibi, muhtelif bilim dallarında çok sayıda kitabı bir araya getiren zengin bir kütüphaneye kavuşmuştu. Ayrıca istiladan sonra bazı Müslüman sahaflar, gerek Endülüs'ün öteki şehirlerinden gerekse Doğu'dan kitap getirtmeye devam etmekteydiler. İstilanın üzerinden yarım asır geçtikten sonra Avrupa'nın muhtelif bölgelerinden ilim meraklıları bu şehirde toplanarak Arapça kitapların bulunduğu kütüphanelerde çalışmaya ve bu kitaplardan bir bölümünü tercüme etmeye başladılar. 524-566/1130-1170 yılları arasında Arapçadan Latinceye tercüme edildi. Daha sonra XIII. yüzyıl ortalarında X. Alfonso döneminde ikinci tercüme dalgası başladı. Bu seferki tercüme daha çok Arapçadan İspanyolcaya idi. Tercüme sırasında İspanya dışından gelen mütercimlerle Arapça bilen Musta'rib, Müslüman ve Yahudi bilginlerin bir arada çalışmış olmaları dikkat çekicidir. Tuleytula'daki tercüme faaliyeti, Abbasiler

³⁴⁶ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 227., Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: İFAV Yayınları 2003, 36.

³⁴⁷ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 236.

³⁴⁸ Adanalı, A. Hadi, "İslam'ın Doğu Tecrübesinin Batıya Aktarımı ve Batıyı Şekillendirmesi", *İslamiyat Dergisi* 3(2004), 39-40.

döneminde Beytü'l Hikme'de yapılanlardan sonraki en geniş tercüme hareketi olma özelliğine sahiptir. Bu tercüme sayesinde Tuleytula, Doğu'ya ait fikir ve değerlerin Batı'ya aktarılmasında çok önemli bir köprü vazifesi üstlenmiştir.³⁴⁹

Tuleytula'ya gelen ilk büyük Avrupalı âlim İngiliz matematikçisi ve filozofu Adelard idi. Diğer taraftan Hristiyanlığı kabul eden Endülüslü bir Musevi Petros Alfonsi İngiltere'ye giderek Kral I. Henry'nin hekimi olmuş ve ilk defa İngiltere'de İslam ilmini neşretmişti. Burada bilhassa Arapça, İbranice, İspanyolca ve Latince bilen Museviler çok büyük hizmetler ifa etti. Avrupalılar arasında Avendid namıyla tanınan İbn Davud riyaziyeye, hey'ete, ilm-i nücuma ait birçok eserleri Arapçadan Latinceye çevirmiş, Gerard de Ceremona birçok felsefe, riyaziye ve tıp eserlerini tercüme etmişti. Gerard 508/1114'de Ceremona'da doğmuş ve sonradan Tuleytula'ya gelerek Batlamyus'un Almacest adlı eserini bulmuş ve bu eseri 571/1175'te Latinceye çevirmişti. Kendisine yerli bir Hristiyan ile bir Yahudi yardım ettiği için bu zat çok geçmeden mütercimlerin en meşhuru oldu. 583/1187'de ölmeden evvel büyük ve çok önemli seksen kadar eser tercüme etmişti. Gerard Yunan ve İslam irfanını büyük gayretle tercüme etmeye çalışması ve birçoklarının kendisini örnek tanımalarına vesile olmuş, ve İslam irfanını Avrupa'ya yayma hareketinin hakiki babası sayılmıştır.³⁵⁰

Toledo Rahiplerinden Mark da önemli hizmetler yapmıştır. Bu zat İpokrat'ın hava, su hakkındaki eserleriyle Colinos'un birçok eserlerini Hubeys ile Huneyn'in Arapça tercümelelerinden nakletmiştir. Huneyn'in *Mesaili Tıbbiyye* adlı eseri İspanya'nın Mursiye şehrinde yaşayan Rufine tarafından tercüme edilmiştir. Tortosa Musevilerinden Abraham, İbn Zühr eserlerini tercüme hususunda Cenovalı Simon'a yardım etmiştir. İbn Zühr'ün diğer eserleri Valensiyalı Berengar ve Villanovalı Arnold tarafından tercüme edilmiştir. Bu tarihçi İspanya'nın tıbbi eserlerinin tercümesiyle şöhret bulan son mütercimdir.³⁵¹

İslami bilimlerin Latinceye tercümeleleri sırasında başta aşağıdaki üç isim olmak üzere birçok Yahudi ve Hristiyan seçkin mütercim çok önemli role sahiptir: Afrikalı Konstantin, Gerard Cremona, Ferec bin Selim Kelimi. Çok iyi bildiği Arapça ve Latincenin yanında Yunanca da bilen Konstantin'in tercümeleleri Avrupa düşünce hayatında yeni bir çığır açmıştır. Konstantin'in Arapçadan çevirdiği en önemli tercümele İshak İsraili Kayrevani'den yapmış olduğu iki tercümedir. Yine Pantechn olarak çevirdiği İbni Cezzar Endülüsi'nin kitabı Avrupalılar için çok büyük öneme sahiptir. Zira bu kitap sayesinde Yunanlıların tıp bilgisi, Arapların tecrübe ve araştırmalarıyla zenginleşmiş bir şekilde Avrupa'ya girdi. Kostantin'in

³⁴⁹ Özdemir, "İspanya Tarihinde 'Doğululaşma' ve 'Batılılaşma' Tartışmaları", 25-26.

³⁵⁰ Mayerhof, Max, *İslam Medeniyeti: Fen ve Tıp*, çev: Ömer Rıza, 1935, 52-53.

³⁵¹ Mayerhof, *İslam Medeniyeti: Fen ve Tıp*, 54.

tercümeleri büyük bir hızla başta Salerno Okulu olmak üzere tüm Avrupa'da yayılarak araştırma ve eğitim merkezlerinin ilgisini çekmiş ve onların ilgisinin bu ilimlerin asıl merkezi olan Endülüs ve doğuya çevrilmesine neden olmuştur. Bu kitap XVI. yüzyıla kadar Avrupa'nın en önemli tıp kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir.³⁵²

Yukarıda tercüme faaliyetlerinin nasıl ve nerede başladığını, kimlerin ön plana çıktığını ve yaptıkları tercümeleri kısaca zikrettik. Daha düzenli bir şekilde ifade etmek için yapılan bazı tercümeleri³⁵³ tablo halinde topluca göstermeye çalışacağız:

(XII. Yüzyıl) İtalyan Çevirmenler					
Mütercim	Eser	Yazar / Müellif / Filozof	Eser Hakkında	Eserin Çevrildiği Dil	Eserin Çevrilme Tarihi
(Afrikalı Konstantin) Constantinus Africanus	Kitab'ül-Malikî (Pantegni)	Ali bin Abbas (Masoudi - Haly Abbas)	Tıp	Latince	1020-1087
(Afrikalı Konstantin) Constantinus Africanus	Kitâbu't Tıbb el-Maşâyik (The Viaticum)	Ahmed Bin Cafar Bin İbrahim ibn el Cazzar Al-Kuayravani (Algizar)	Tıp	Latince	12.yy
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	El-Mecistî (Almagest - The Great Treatise)	Klaudyos Batlamyus (Claudius Ptolemaeus - Ptolemy)	Matematik ve Astonomi	(Yunanca - Arapça 9.yy) Arapça - Latince	1114-1187
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	Kitabü'l-lhsau'l Ulum - De scientiis (On the Sciences)	Farabi (Al-Farabi)	İlimlerin sınıflandırılması	Latince	1114-1187
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	Dairenin Ölçümü (Measurement of a Circle)	Arşimet (Archimedes of Syracuse)	Geometri	(Yunanca - Arapça 9.yy) Arapça - Latince	1114-1187

³⁵² Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 164.

³⁵³ Tarık Tuna Gözütok, "12. Yüzyıl Latin Çevirileri Listesi", Academia.edu., Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 266-297.

Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	Gökyüzü Üzerine (On the Heavens)	Aristoteles (Aristotle)	Kozmoloji, Astronomi	(Yunanca - Arapça 9.yy) Arapça - Latince	1114-1187
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	Elementler (Elements)	Öklid (Euclid of Alexandria)	Geometri	(Yunanca - Arapça 9.yy) Arapça - Latince	12. yy
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	El'Kitab'ül-Muhtasar fi Hıساب'il Cebri ve'l-Mukabele	El-Harezmi (Algoritmi - Algaurizin)	Cebir	Latince	1114-1187
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	İbn-i Heysem'in Optik Hazinesi (Opticae Thesaurus Alhazeni)	İbn-i Heysem (Alhazen)	Optik ve ışık	Latince	1114 - 1187
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	Astronomi Elemanları (Elementa Astronomica)	Câbir ibn Eflah (Jabir ibn Aflah)	Astronomi ve Trigonometri	Latince	1114-1187
Gremonalı Gerrad (Gerard of Cremona)	Çeşitli Kitapları	El-Razi (Rhazes - Rasis)		Latince	1114-1187
Tivolili Plato (Plato Tiburtinus - Plato of Tivoli)	Kitâbü'l Mavâlid (Book of Birth)	Ebu Ali el-Khaiyat (Albohali Alchait)	Astroloji, Astronomi	Latince	1116 to 1138
Tivolili Plato (Plato Tiburtinus - Plato of Tivoli)	Tetrabiblos (Quadripartitum 'four parts')	Klaudyos Batlamyus (Claudius Ptolemaeus - Ptolemy)	Felsefe ve Astroloji	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	1138
Tivolili Plato (Plato Tiburtinus - Plato of Tivoli)	El-Zicü's Sabi (De Motu Stellarum)	el-Battani (Albategnius)	Astronomi (Ayarlı astronomik tablolar)	Latince	1116
Pizalı (Antakyalı) Stephan (Stephen of Pisa)	Kitabu Kamilü ibn Sina et-Tibbiyye (Complete Book of the Medieval Art)	Ali bin Abbas el-Mecusi Mesudi (Haly Abbas)	Tıp ve Psikoloji	Latince	1127

Venedikli James (James of Venice)	Aristo'nun kitapları (Organon)	Aristoteles (Aristotle)	Felsefe ve Mantık	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	1125-1150
Palermolu Eugenius (Eugenius of Palermo)	Optik ve Batlamyusun diğer eserleri	Klaudyos Batlamyus (Claudius Ptolemaeus - Ptolemy)	Optik ve ışık	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	1154
Kataryalı Aristipus (Henry Aristippus of Calabria)	Phaidon (Phaedo) ve Meno	Platon (Plato)	Felsefe	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	1160
Kataryalı Aristipus	Meteorologica (Meteorology)	Aristoteles (Aristotle)	Felsefe, yeryüzü bilimleri, meteoroloji	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	12. yy
Pızalı Burgundio (Burgundio of Pisa)	De complexionibus (On complexions)	Galen (Claudius Galenus)	Tıp ve Anatomi	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	1150-1175
Fibonacci (Leonardo of Pisa)	Harezmi'nin Eserleri	Harezmi (Algoritmi)	Matematik ve Astronomi	Latince	12.yy
Leo Tuscus	Ta'biru'l Rü'ya (What Dreams Express)	Ibn Sirin	Rüya Tabirleri	Latince	12.yy

(XII. Yüzyıl) İspanyol Çevirmenler

Mütercim	Eser	Yazar / Müellif / Filozof	Eser Hakkında	Eserin Çevrildiği Dil	Eserin Çevrilme Tarihi
Sevilleli John (John of Seville)	Secretum Secretorum (Kitabu Sirru'l Esrar - Secret of Secrets)		Etik, astroloji, simya, büyü ve tıp	Kastil (Domingo Gundisalvo, Latinceye)	12.yy
Sevilleli John (John of Seville)	Alfonso (Toledo) Tabloları (Tables of Toledo)	Zerkali (Arzachel)	Astronomi (ay, güneş ve yıldızlar)	Kastil (Domingo Gundisalvo Latinceye)	12.yy

Sevilleli John (John of Seville)		İbn-i Sina, Farabi, Kindi		Kastil (Domingo Gundisalvo Latinceye)	12.yy
Dalmaçyalı Herman (Hermannus Alemannus)	Retorik (Rhetoric)	Aristo (İbn-i Rüşd ve Farabının yorumları ve eklemeleri)	ethos, pathos, logos	Latince	12.yy
Dalmaçyalı Herman (Hermannus Alemannus)	Ethika Nikomacheia (Nicomachean Ethics)	Aristo (İbn-i Sina ve Farabının yorumları ve eklemeleri)	Etik	Latince	12.yy
Toledolu Mark (Mark of Toledo)	Kuran-ı Kerim (Qur'an)			Latince	1093 - 1216)
Santallalı Hugo (Hugo of Santala)	Astronominin Uysurları (Elements of Astronomy)	Fergani (Alfraganus)	Astronomi	Latince	12.yy
Toledolu Peter (Peter of Toledo)	Kindi'nın Risaleleri (Apology of al-Kindy)	el- Kindi (Al- Kindi)	İlahiyat	Latince	12.yy
Arnaldus de Villa Nova	Astronomi ve Kimya eserleri	İbn-i Sina, Kusta bin Luka, Calinus(Galen)	Astronomi, kimya	Latince	12.yy
(XII. Yüzyıl) İngiliz Çevirmenler					
Mütercim	Eser	Yazar / Müellif / Filozof	Eser Hakkında	Eserin Çevirildiği Dil	Eserin Çevrilme Tarihi
Chertesli Robert (Robert of Chester)	El Cebir (Liber algebrae et almucabala)	Harezmi (Algoritmi)	Cebir	Latince	1145
Chertesli Robert (Robert of Chester)	Câbir bin Hayyân (Geber, Jâbir ibn Hayyân)	Kitab al-Kimya (Alchemy)	Kimya, simya	Latince	12.yy

Barthlı Adhelard (Adelard of Bath)	Elementler (Elements)	Öklid (Euclid of Alexandria)	Geometri	(Yunanca - Arapça 9.yy) Arapça - Latince	1309-13016
Kettonlu Robert (Robert of Ketton)	Kitâb-ı Sûrat el-Arz (The Image of the Earth)	Harezmi (Algoritmi)	Astronomi	Latince	1145
Kettonlu Robert (Robert of Ketton)	Kuran-ı Kerim (Qur'an)			Latince	1093-1216)
Sareshelli Alfred (Alfred of Sareshel)	Bitkiler (On Plants, De Plantis)	Aristo ya da Nicolaus of Damascus	Bitkiler	Arapça'dan Latinceye	12.yy
Sareshelli Alfred (Alfred of Sareshel)	Felsefenin Tesellisi (De consolatione philosophiae)	Boethius	Felsefe	Latince	12.yy
"Yahudi" Faraj ben Sâlim (Franchinus)	el-Hawi (The Virtuous Life)	Razi(Rhazes, Rasis)	Etik	Latince	12.yy
Roger Bacon (Doctor Mirabilis)	Optik	Klaudyos Batlamyus (Claudius Ptolemaeus - Ptolemy)	Optik ve ışık	(Yunanca - Arapça) Arapça - Latince	12.yy
Roger Bacon (Doctor Mirabilis)	Kitabu'l Menazir (Book of Optics)	İbn Heysem (Alhazen)	Optik ve ışık	Latince	12.yy

Birlikte yaşama yani kültürel karışım ve yukarıda zikredilen tüm bu faaliyetlerin sayesinde Yunan felsefesi ve daha fazlası hem Yunanca kitapların çevirileri hem de Müslüman düşünürlerin Arapça yazılmış özgün eserleri aracılığıyla Avrupa'ya ulaşabildi. XII. yüzyılın sonuna doğru İbn Rüşd otoritesinin zirvesindeyken Hristiyan Tuleytula ile Müslüman Kurtuba arasında hiçbir perde yoktu. Bu büyük Aristocu filozofun düşüncesi Müslüman merkezlere nispetle Hristiyan Avrupa'ya daha kolay nüfus ediyor ve orta çağ Hristiyanlığı en

büyük entelektüel kazanımını yani Aziz Thomas Aquinas felsefesini harekete geçiren büyük muharrik gücün önemli bir kısmını oluşturuyordu.³⁵⁴

Bu anlatımdan sonra denilebilir ki tercümelerin sonucunda Yunan ve İslam edebiyatına ait yüzlerce tercüme Avrupa'nın ilim bakımından neredeyse hiçbir şeye sahip olmayan toprağına indi ve bu toprağı beklenilenden çok daha büyük bir etki yaptı.

2.2. Batı Avrupa'ya Etki Ettiği Yönler

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında Endülüs medeniyetinin batıdaki etkilerinin ne zaman başladığını, hangi vasıtayla olduğu hususuna dair genel bir çerçeve çizmeye çalıştık. Bundan sonraki kısmında ise etkilerin hangi alanlarda olduğunu ele almaya çalışacağız. Endülüs medeniyetinin Batı Avrupa'daki etkileri felsefe, bilim, edebiyat, sanat, mimari, müzik gibi birçok alanda görülmüştür. Aşağıda, başlıklar halinde bu konuyu ele alacağız.

2.2.1. İلمي Hayat ve Rönesans Süreci

Kelime anlamı karşımıza “Yeniden Doğuş” olarak çıkan, İtalyancası “Rinascimento” olan ve dilimize Fransızca “Renaissance” kelimesinden geçen Rönesans; Eski Yunan-Roma kültür ve ilminin bilim, edebiyat, felsefe, sanat alanlarının yeniden canlanması olarak ifade edilmektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda başlayan bu hareket, Avrupa'nın Orta Çağ'dan kurtularak Aydınlanma Çağı'na geçişi olarak anılmaktadır. Avrupa'da görülen bu aydınlanma hareketi; yani Rönesans, ilk olarak İtalya ve Fransa'da edebiyat, felsefe, sanat alanlarında görülmeye başlanmıştır. Her ne kadar sadece edebiyat, felsefe, sanat alanlarında etkisini göstermiş olsa da Rönesans; bilim ve teknoloji de gelişmelerin yaşandığını bir dönemdir. Örneğin icat edilen matbaa, Rönesans hareketinin yayılmasında en önemli teknolojik gelişme olarak görülmektedir.³⁵⁵

Rönesans öncesi dönemin siyasi yapısı Feodalite (Derebeylik) şeklindeydi ve toprak egemenliğine dayanmaktaydı. Sanat, eğitim, bilim, üretim yok denecek kadar azdı. Avrupa toplumu içerisinde sadece soylular ve ruhbanlar sınıfının hayat standartları iyiydi. Halkın diğer kalanı için yoksulluk ön plandaydı.³⁵⁶

³⁵⁴ Watt, Cachia, *Endülüs Tarihi*, 179.

³⁵⁵ Önder Fidan, “Kültürlerarası İletişimin Bir Örneği Olarak İslam Medeniyetinden Yapılan Çevirilerin Avrupa Rönesansına Etkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 51 (Nisan 2021), 549.

³⁵⁶ Muammer Gül, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2009, 102.

Rönesans'ı hazırlayıcı sebepler arasında matbaanın icadı, İstanbul'un fethi, coğrafi keşiflerin etkisi ve Eski Yunan kültürünün incelenmeye başlanması gösterilmektedir.³⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken ise Batıda gerçekleşen bu hareketin nedenlerini iki başlık altında ele almaktadır. Ülken'e göre birinci sebep, Avrupa'da siyasi ve ekonomik alanda meydana gelen köklü değişimlerdir. İkinci sebep olarak İslam dünyasının Eski Yunan'dan yaptığı çevirilerin Batı tarafından kullanılmaya başlanmasıdır.³⁵⁸

Klasik tarihe göre Avrupa halkı XVI. yüzyılda Latin Katolik Kilisesi'ne karşı bir Reform gerçekleştirdikten sonra "Aydınlanma ve Bilim Devrimi" dönemini yaşamıştır. Yine klasik tarih kitaplarına göre bu gelişimin ve Rönesans'ın ortaya çıkışındaki felsefe, o dönem Avrupa halkının, Roma ve Eski Grek (Yunan) kaynaklarına dönme kararıdır. Sefa Dereköy çoktan tarihe karışmış olan Roma ve Eski Grek'i Rönesans ve Aydınlanma'ya referans gösterilmesini tarihi bir ayıp olarak görür ve şöyle söyler: "Kendi dilini zor konuşan ve kendi dilinde kitapları olmayan, birbirleriyle savaş halindeki insanlar, aniden ortak bir karara varmış ve Eski Roma ve Yunan'dan çeviriler yapmışlar; önce felsefelerini değiştirmişler hümanist olmuşlar ve sonra da aydınlanarak bilim devrimine kavuşmuşlardır. Ne Endülüs'ün ne Osmanlı'nın ve ne de İslam'ın ortaya koyduklarının bir anlamı yoktur. Rönesans 'ı ve Avrupa'daki aydınlanmanın kökenlerini açıklamaya çalışan bu tez hiç de inandırıcı değildir. Çağımızda pozitif bilimin ilerleme sürecindeki tecrübelerle akıl, mantık ve vicdan sahibi bilim adamlarının ortaya koyduğu bir gerçek vardır: Altyapısız, önceden temeli olmaksızın hiçbir üst bilgiye ya da zirveye ulaşmazsınız. Örneğin bilgisayar ve internet keşfedilmeden önce banka hesaplarınızı uzaktan kontrol edemezsiniz."³⁵⁹

Dereköy eserinde Avrupa'daki Rönesans, Aydınlanma ve Bilim Devrimi'nin daha çok Moriskolar vasıtasıyla olduğunu savunur. Aydınlanmanın önce İtalya'da Rönesans'la başlamasını da bunun en önemli kanıtı olarak gösterir. Endülüs'ten ayrılan kripto Müslüman ya da yeni Hristiyan Moriskolar, Sarasenlerle (Müslümanlarla) birlikte önce Sicilya ve daha sonra Kuzey İtalya bölgelerinde Rönesans 'ı başlatmışlardır. Rönesans "Yüksek Rönesans" adı verilen bir dönemle Roma'da yaşandığı sırada, Papalık dahil birçok kurum ve devlet Endülüs ve Osmanlı felsefesi ile yakınlaşmıştı. Daha sonra Reform ile Latin Hristiyanlık geleneğinde değişim başlamış ve Almanya, Fransa, İngiltere ve Hollanda başta olmak üzere fikri ve vicdanı hür insanlar, İspanya'daki Latin Katolik Kilise'nin Engisizyonu'ndan kaçan Endülüs Moriskolarına sahip çıkmışlardı. Klasik tarihte yazılanların aksine, XVI ve XVII.

³⁵⁷ Sakine Eruz, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, İstanbul: Multilingual Yayınları, 2010, 47.

³⁵⁸ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 214-215.

³⁵⁹ Dereköy, *Moriskoların Şifresi*, 9.

yüzyıllarda Avrupa'daki halklar içinde Osmanlı'ya ve Müslümanlığa hayranlık üst düzeydeydi. Osmanlı, katkı verdiği bu Aydınlanma döneminde, Latin Katolikliği'nin savunucusu İspanya İmparatorluğu'na, Habsburg Hanedanına ve onların Engizisyona uzayan felsefesine karşı çıkmıştı. Bu mücadelede Osmanlı önce İtalya şehir devletleri, Fransa, İngiltere ve en son Benelux ülkeleri ve özellikle Hollanda ile yakın dostluk ilişkilerine girmişti. Bu ülkelere verilen kapitülasyonlar (ticari imtiyazlar) aslında Moriskoları (ya da Avrupa'yı aydınlatanları, reformistleri) korumaları için birer tazminattı. Bu ülkelerde Reform'u ortaya çıkaran pek çok Avrupalı'nın, Osmanlı'yı kendilerine daha yakın hissettikleri iyi bilinen bir tarihi gerçektir.³⁶⁰ Hristiyan halkın bilimden, üretimden geri kalmasının en büyük sebebi kilisedir denilebilir. Çünkü kilise kitap edinmeyi, okumayı, öğrenmeyi, işe yarayacak herhangi bir konuda bilgilenmeyi yasaklıyordu. Bütün Avrupa'yı karanlığa boğan, İslam aydınlanmasından Avrupa'nın yararlanmasını engelleyen bu Hristiyan taassubudur. Ama bu taassuba rağmen İslam girdiği her ortamda etkisini gösterdiği gibi Hristiyanlığın katı kurallarını yumuşatıyor, yasaklarını da sürekli deliyordu.³⁶¹

Bu Rönesans'ın ilkelerini ve onun doğurduğu medeniyetin gizli ön kabullerini tekrar temelden ele alıp düşünmek artık kaçınılmaz hale gelmiştir. İspanya'da, X. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasında, yani Endülüs İslamı denilen dönemde, Yahudi ve Hristiyan unsurlarının da katkısıyla doğan o Rönesans'ın yeni bir değerlendirilmesinden hareketle bunu yapmak mümkündür.³⁶²

Özetle İslam ilmi Yunan ilminin kaybolduğu zaman ihya etmiş ve bu ilmi aydınlatarak onunla Avrupa'ya ışık salmış, nihayet Rönesans'a kadar bu vazifeyi yapmaya devam etmiştir. İslam ilmi Rönesans dediğimiz büyük hareketin itici gücü olmuştur.

2.2.1.1. Tıp

İslam tıp ilmi batıda büyük ilgi görmüş, Avrupa'nın birçok üniversitelerinde tıp öğreniminin temelini teşkil etmiştir. XI. asra kadar Batı tıbbında büyük bir başarı görmek mümkün değildir. İlk tıp bilgisi Endülüslülere öğrenildikten sonra XII. yüzyılda Batıda tıp, ancak bir ilim haline gelebilmiştir. Batıda yeni açılan üniversitelerin ilk öğretmenleri Arap âlimlerinin öğrencileriydi. Paris'te bulunan College Royal'de, Fransa'da tıbbın yayılmasını kolaylaştırmak için 995/1587 yılında Arap dili kürsüsünü kuran Heinrich bunlardan biriydi.

³⁶⁰ Dereköy, *Moriskoların Şifresi*, 13-14.

³⁶¹ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 172.

³⁶² Garaudy, *Endülüs'te İslam*, 331.

İtalya'da tıp öğreniminde orta çağ boyunca önderlik yapmış olan Salerno'nun dizaynı ve kuruluşunu aynı büyük İslam üniversiteleri gibiydi ³⁶³

Endülüs'ten Avrupa'ya intikal eden tıp mirası azımsanmayacak derecede fazladır. ³⁶⁴ Bu mirasın başında büyük ansiklopedilerin parçalarını teşkil eden basit tedaviler hakkında yazılan risaleler gelir. Bunlardan Bağdat ve Kahire'de yaşayan ve 406/1015'te vefat eden Mardinli Maseveyh ve 467/1074'te vefat eden Endülüslü İbni Vafid'in risaleleri sayılabilir. Bu iki müellifin risaleleri de Latinceye tercüme edilmiş ve elli kereden fazla basılmıştır. Bu eserler Latince *De Medicinis Ünivesalibus et Particularibus* ve *De Medicometis Simplucus* isimlerini taşırlar. ³⁶⁵

Ebu'l-Kasım ez-Zehravî Endülüs'ün en meşhur hekimlerindendir. Batı tıp literatüründe Abulcasis olarak bilinir. Soyunun Arap ya da Berberi olduğuna dair bir bilgi yoktur. Bu sebeple müvelled olduğu düşünüldüğü kaynaklarda geçmektedir. Döneminin en iyi cerrahı olan ez-Zehravî II. Hakem' in saray doktoruydu. Yaptığı çalışmalarla adı hem Doğuda hem de Batıda biliniyordu. Tam bir tıp ansiklopedisi olan *et-Ta'rif li men Aceze ani't-Telif adlı* eserin müellifidir. Eser otuz bölümden oluşmaktadır. Bu eserin bölümleri Latinceye tercüme edilip neşredildi. Özellikle "*el-Ceraha*" (Ameliyat) bölümü "*Chirurgia*" olarak tercüme edildikten sonra, o zamana kadar yazılan tüm tıp eserleri arasında en meşhuru haline geldi. ez-Zehravî bu bu eseriyle, toplumların nezdinde Hipokrat ve Galinos'la eşdeğer bir halde anılmaya başladı. ez-Zehravî'nin bir diğer önemli özelliği de eserinde cerrahiyle genel tıbbı birbirinden ayıran ilk hekim olmasıdır. ³⁶⁶ Ebu'l-Kasım'ın eseri cerrahinin Avrupa'da bilinip genişlemesine temel teşkil etmiştir. 'Katgut' dikişini bulan, Arterial damarların bağlanmasını açıklayan, bu araştırmasını geliştiren isim yine ez-Zehravî'dir. ³⁶⁷

Latin âleminde Abulcasis adıyla tanınan Selman da Kurtuba'da saray hekimi idi. Onun yazdığı otuz kısımlık eserin sonuncu kısmı, cerrahlık ile alakalıdır. Abulcasis'in cerrahlığa ait olan eseri, Aegnalı Pol'un 6. kitabına dayanır. Fakat ona birçok şeyleri ilave eden eserde, kullanılan alet ve edevatın resimleri de bulunmaktadır. Müslümanların bundan istifade ettikleri gibi bunlar Avrupa'da da cerrahlığın temel atmasına yardım etmiştir. Bu eser, Latinceye, İbraniceye, Proence lisanına tercüme edildi. Fransız cerrahi Guy de Chauliac bu eserin Latince tercümesini kendi eserlerinden birini zeyl olarak ilave etti. ³⁶⁸

³⁶³ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 228.

³⁶⁴ Aşur, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuru'l Vusta*, 311.

³⁶⁵ Mayerhof, *İslam Medeniyeti: Fen ve Tıp*, 33.

³⁶⁶ Özdemir, "Müvelledun'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", 203.

³⁶⁷ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 228.

³⁶⁸ Mayerhof, *İslam Medeniyeti: Fen ve Tıp*, 32.

Bu dönemde İslam tıbbının en önemli isimlerinden biri de Ebu Mervan İbni Zuhr'dur. Aven Zaar Batı'daki bilinen adıdır. Dostu İbn Rüşd'ün isteği üzerine yazdığı *Kitabu't Tesir* tedavilerin yer aldığı bir kitaptı. İbni Zuhr'un en önemli yanı klinik tanımlarını çok iyi yapmasıdır. Eseri Avrupa tıbbını çok etkilemiştir.³⁶⁹

İbnü'l-Baytar Endülüs'ten Suriye'ye kadar bütün Akdeniz sahilinde tetkikat yaparak nebatlar ve ilaçlar toplamaya çalışmış, 1400'den fazla tıbbi ilacı tarif etmiş, 150 kadar müellifin yazılarını karşılaştırarak bu nebatlar hakkındaki kağıtları göstermiştir. Bu eser derin bir çalışmanın ve kuvvetli bir müşahedenin mahsulüdür. Nebatat hakkında yazılan Arapça eserlerin en büyüğü budur. Bu eserlerin birçok muhteviyatı Avrupa'ya geçmiş ve ilaç isimlerinde çoğu Doğu'dan Batı'ya intikal etmiştir. Arapça şarap kelimesine karşılık olarak kullanılan şirap, Acemce gülsuyu manasındaki gulapa karşılık julep bu kelimeler arsındadır.³⁷⁰ En büyük İslam farmaloğu olan Malagalı İbn'ül Baytar 1400 bitkisel ilacın ismini, kullanım yerlerini belirtmiştir. O Avrupa botaniğinin kurucusudur.³⁷¹

Tıp tarihinin en büyük keşiflerinden biri şüphesiz kan dolaşımının keşfidir. Bunu ilk defa İbn'ün-Nefis keşfetmiştir. Yanlışlıkla tıp tarihi bu keşfin ilk olarak XVI. yüzyılda Michael Servitus tarafından yapıldığını söyler. Halbuki yeni yapılan tıp tarihi araştırmaları bu keşfin Michael Servitus ve William Harvey'den çok önce İbn'ün-Nefis'in keşfettiğini ortaya koymuştur.³⁷²

İbn Rüşd'ün felsefe ile temayüz etmiş bir isimdir. Ama tıp alanında da çalışmaları bulunur. Felsefedeki şöhreti sebebiyle tıp alanındaki çalışmaları pek ön plana çıkartılmamıştır. Ancak İbn Rüşd iyi bir filozof olduğu kadar iyi bir hekimdir. *Kitabü'l Külliye fit-Tıp* adlı eseri Latinceye çevrilmiş ve Hristiyan üniversitelerinde okutulmuştur.³⁷³ İbn Rüşd (Batı dillerinde Averroez)'ün Aristo şerhi tıp ilmindeki büyük şöhretini adeta gölgelemişti. İbn Rüşd, İbni Sina'nın ve Galen'in eserlerine şerhler yazdı. Tedavi hakkında, zehirler ve ateşli hastalıklar hakkında birer kitabı vardır. *Külliyat* (batı dillerinde calliget) adını verdiği başlıca eseri 895/1490 yılında Venedik'te basılmış ve birçok ülkede defalarca yayınlanmıştır.³⁷⁴ Galen'den beri tüm bilim adamları gözün esas görme işini sağlayan ve ışığa duyarlı organı olarak lensi kabul ediyorlardı. Bu görüşün yanlışlığını, görme görevinin

³⁶⁹ Durant, *İslam Medeniyeti*, 248

³⁷⁰ Mayerhof, *İslam Medeniyeti: Fen ve Tıp*, 43.

³⁷¹ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 231.

³⁷² Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 175.

³⁷³ Durant, *İslam Medeniyeti*, 252.

³⁷⁴ Bammat, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, 31.

aslında retinaya ait olduğunu ve ışığa duyarlı organın bu tabaka olduğunu Felix Platter ve Kepler'den yaklaşık dört yüzyıl önce farkedilen İbn Rüşd'dür.³⁷⁵

Avrupa'nın bir din kurumuna bağlı olmayan ilk hastanesi Kurtuba'da tam tekmil kurulan hastanedir. Bu hastane Avrupa'da XVIII ve XIX. yüzyılda inşa edilen dindışı kurum hastanelerine model olacaktı. İleri düzey imkanlara sahip hastanede o çağda hiç görülmemiş cerrahi müdahaleler ve anestezi ameliyatları yapılıyor; din, ırk ya da toplumsal sınıfına bakılmaksızın herkes buraya gelip tedavi görebiliyordu. İspanyolcaya malastan ya da marastan olarak giren kelimeler aslen Arapçada hastane karşılığı olarak kullanılan maristan ve bimaristan gibi kelimelerdi.³⁷⁶

2.2.1.2. Felsefe

Felsefe İslam medeniyetinin Batı'ya en çok tesirinin bulunduğu alandır.³⁷⁷ Öyle ki dünya edebiyat tarihinin önde gelen simalarından Dante Alighieri eserlerinde İbn Rüşd ve diğer İslam düşünürlerinden bahsetmiştir. Aşağıda verdiğimiz şiiri bu duruma örneklik teşkil etmektedir;

...Ve bir başına dikilen Salahaddin'i gördüm

Gözlerimi biraz yukarı kaldırıncı,

İlim ehlinin üstadını gördüm

Kendisine ve ilmine saygı gösteren

Felsefi ailesiyle oturmakta olan

Onun hemen yanında ve diğerleri.

nin önünde

Sokrat'ı ve Eflatun'u gördüm...

Bitkilerin usta musannifi

Dioscorides'i, sonra Orpheus'u,

Tully ile Linus'u ve ahlakçı Cenece'

yı gördüm;

³⁷⁵ Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 121.

³⁷⁶ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 160.

³⁷⁷ Muhammed Abdullah İnan, *el-Asâru'l Endelüsiyyeti'l Bakiye fi İspnyâ ve'l Burtugal*, Kahire: Müessesetü'l Hancı, 1961, 430.

Geometrici Eusclid'i, Ptolemy'yi,
Hippocrat'ı, Kalinos'u, İbn Sina'yı
Ve büyük yorumu gerçekleştiren
İbn Rüşd'ü gördüm.³⁷⁸

Batı'da İbn Sina, Kindi, Farabi gibi Doğunun filozofları bilinmekle beraber Avrupa'ya felsefeyi tekrar hatırlatan Endülüs'tür. Çünkü Endülüs Doğu ile Batı arasında bu konuda da en önemli kanal konumundadır. İslam dünyasında bilginlerin, fikirlerin ve kitapların doğudan batıya geçişini kolaylaştıran dil, din ve kültür birliği bulunmaktadır. İslam felsefesi denilince Endülüs'te yetişen, Batı felsefe tarihindeki etkileri çok büyük olan üç büyük filozof akla gelir; İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd.³⁷⁹

Latinler ve Yahudiler nezdinde hiçbir Müslüman müellifin elde edemediği kadar büyük bir şöhret elde eden İbn Rüşd, hem hekim hemde bir filozof olarak çok özel bir konuma sahipti.³⁸⁰ Paris Üniversitesi'nde ve diğer akademi merkezlerinde kilise adamlarının uyarıları sonucunda eserlerinin bir kısmı bazı kısımları çıkartıldıktan sonra ders kitapları olarak okutulmuştur. Sonraki süreçte adını İbn Rüşd'den alan Averroism (İbn Rüşdcülük hareketi) akımı başladı. Avrupa'da XVI. yy'ın sonuna kadar etkili bir akım olarak kaldı.³⁸¹ Calonyme ben David, *Tehâfüt'üt-Tehâfüt* adlı eserini erken dönem denilebilecek tarihte İbrânice'ye çevirmişti. Ardından bu eserin Latince çevirileri de yapılmıştı. Sadece Venedik'te bile yedi defa basılan bu eser Rönesans Avrupa'sını çok etkilemişti (1497, 1527, 1529, 1542, 1555, 1560 ve 1573).³⁸² Tabii ilimlerinin orta çağda merkezi Paris üniversitesi idi. Buraya Aristo'nun ilmi Tuleytula'dan İbn Rüşd'ün şerhleriyle birlikte girmiş ve bütün irfanın temeli olmuştur. Roger Bocan ile ilim vadisinde muarız Albetrus Meynus burada İslam âlimlerinin sözlerini nazariyelerini şerh ve izah etmişlerdi.³⁸³

İbn Rüşd'ün Thomas'a etki eden prensiplerini Asin Palcios inceledi. Kurtuba filozofu ve Thomas'ın prensiplerini karşılaştırdı. Kullandıkları tabirler arasındaki benzerliğe dikkat etti. Bu husus Müslüman filozofun Katolik ilahiyatçılar üzerindeki etkisini açıkça göstermesi açısından önemli bir örnektir.³⁸⁴

³⁷⁸ Dante Alighieri, *Cehennem*, çev: Feridun Timur, Ankara: Maarif Vekaleti, 1955, 129.

³⁷⁹ Aşur, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuri'l Vusta*, 275-279.

³⁸⁰ Bammam, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, 186.

³⁸¹ Özdemir, *Kültür ve medeniyet*, 410.

³⁸² İbn Rüşd, *Tehâfütü't Tehâfüt*, çeviren: Kemal Işık, Mehmet Dağ, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1986, 13.

³⁸³ Mayerhof, *İslam Medeniyeti: Fen ve Tıp*, 59.

³⁸⁴ Bammam, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 57.

XIV. ve XV. asırlarda İbn Rüşd'ün tesiri zirvesine ulaşmıştır. Çünkü bu zamanda onun şerhleri Batı üniversitelerinde ders kitapları gibi taktır ediliyor ve onlara Aristo'nun makalelerinden üstün bir mevki veriliyordu. İngiltere'deki Klasik Carmes Üniversitelerinin başkanı Jean de Baconthorb, İbn Rüşd'ün felsefesini kendi mektebinde okutmaya karar vermişti. Venedikli Paule İbn Rüşd'ün en keskin nazariyelerine müsamaha ile bakmıştı. XI. Luis 878/1473'de felsefe tedrisatını düzenlediği vakit Aristo akidesi ve İbn Rüşd şerhlerinin tedrisatını zorunlu tutmuştu. I. François'in davet ettiği Vicomercato 950-975/1543-1567 seneleri arasında College de France'da İbn Rüşd'ün şerhlerini okuttu. Özellikle Padoue Üniversitesi bu zamanda Meşaiyye'nin (Aristo felsefesinin) kalesi durumunda idi. Ve İbn Rüşd orada yetişilemeyen bir kahramandı. Bu hal XVII. asra kadar devam etti. Bologne, Ferrare ve Venedik İbn Rüşd'ün öğrencisi olması sebebiyle Padoue'nun fikri hareketini takip ettiler³⁸⁵

Yahudi asıllı Musa b. Meymun da İbn Rüşd'ü takip eden bir filozoftu. İbn Rüşd'den etkilenen Musa b. Meymun daha sonra Spinoza, Duns Scottus, Albert Magnus ve Immanuel Kant'ı etkilemiştir.³⁸⁶

İbn Bâce, orta çağda bir filozof neye ilgi göstermişse bu alanların hepsiyle ilgilenen bir filozoftu. Metafizikten müziğe kadar çeşitli alanlarda birçok eser telif etmiştir. Eserleri özellikle kendisinden sonra batılı düşünürler tarafından büyük ilgi gördü. *Tedbîrü'l Mütevaḥḥide* adlı eseri XIV. yüzyılda Moses Narboni bazı hatalarla beraber İbrânîce olarak özetlemiştir. 1082/1671'de bu özete *Philosophus Autodidactus* adlı eserinde Edward Pococke Latince olarak yer vermişti. Buna dayanarak Salomon Munk eseri Fransızca'ya (1276/1859'da); David Herzog da Almanca'ya (1314/1896'da) çevirmişti. Daha sonra eser Douglas Morton Dunlop tarafından ilk iki bölümü İngilizce'ye tercüme edildi. Don Miguel Asin Palacios ilk defa eserin tamamını İspanyolca çevirerek *El Régimen del Solitario* adıyla neşretmiştir. (Madrid 1365/1946).³⁸⁷

Ebu Bekir İbn Tufeyl de zamanın ünlü şairi, hekim ve filozoflarındandı. Hem çok teknik eserler vermiş hemde çok önemli bir felsefi roman yazmıştı. Bu felsefi eser 1120/1708'de İngilizce'ye tercüme edilmişti. Bu eserin *Robinson Crosoe'u* yazan Daniel de Foc'u etkilemiş olduğu tahmin edilmektedir.³⁸⁸ Eser sadece İngilizce değil birçok dile

³⁸⁵ Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 58-59.

³⁸⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 410.

³⁸⁷ Aydın, "İbn Bâce", 352.

³⁸⁸ Durant, *İslam Medeniyeti*, 252.

tercüme edilmiştir. İlk kez 1116/1704'de S. Ockley tarafından *The Improvement of Humain Reason* adıyla yapılmış ve Londra'da yayınlanmıştır.³⁸⁹

Kastilya-Leon Kralı X. Alfonso, Bacon ve Dante Müslüman düşünürlerin etkisinde kalıp bunu da kendi dilleriyle ifade eden Avrupalı düşünürlerden bazılarıdır.³⁹⁰

2.2.1.3. Sanayi-Teknoloji

Kağıt, taklit edilen bu medeniyetin önemli bir kalkınma aracı olarak değerlendirilebilir. Kağıt, Çin'den Semerkant ve Hicaz'a, sonra da Endülüs'e ve oradan da Avrupa'ya ulaştırılmıştır.³⁹¹ İsmail Hami Danişmend, Cezayir üniversitesi Fransız profesörlerinden Emile Felix Gautier'in *Moeurs et Coutumes des Musulmans* eserinden şunları aktarır: "Ucuz kağıt olan pamuk kağıdını bizim garba Müslümanlar sokmuşlardır. XII. yy da Endülüs'ün Javita fabrikası batı Avrupa'nın ihtiyacını temin etmiştir..."³⁹² Çinlilerin metotlarını almadan önce kağıt imalatında bulunan Müslümanlar, hem daha ucuz hem daha verimli olan pamuk ekimi yapmışlardı. Karton ve ipek kağıdı fabrikaları İspanya'nın Javita şehrine inşa etmişlerdi.³⁹³

Kağıt gibi matbaacılık da Batı'ya İslam âleminden geçmiştir. İsmail Hami Danişmend, Paris İslam Enstitüsü profesörlerinden Risler'in *La Civilisation Arabe* adlı eserinde bu tarihi hakikati şöyle anlattığını nakleder: "Kumaşların üzerine tahta kalıplar basma usulünü Haçlıların Mısır'da öğrendikleri ve Mısırlıların çoktan beri vakıf oldukları bu sanatın da Avrupa'da matbaacılığın teşekkülünde amil olduğu muhakkaktır. O sırada aynı sanat Endülüs'te çok ileri gitmişti. Kurtuba'da Abdurrahman'ın kâtibi, resmi vesikaları henüz mekanizması keşfedilmemiş olan iptidai bir matbaa sayesinde teksir ediyordu..."³⁹⁴

İslam öncesi medeniyetlerde özellikle eski Yunan'da ilkel otomatlar kullanılmış ise de ilk çeşitli biyolojik otomatlar Müslüman mekanikçiler tarafından icat edilmiştir. Bu tür otomatlar Batıya bilhassa Endülüs'ün komşusu Kastilya Kralı X. Alfonso'nun emriyle *Libros Del Sabre*'ye yazdırılan eser vasıtası ile olmuştu. Zira bu eser Müslüman âlimlerin eserlerinin tercümesiydi. Daha sonra bu eser 742/1341'de İtalyancaya ve daha da sonra diğer Avrupa

³⁸⁹ Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, 282.

³⁹⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 410.

³⁹¹ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, yayın yönetmeni: İsmail Demirci, İstanbul, 2004, 537.

³⁹² Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 15.

³⁹³ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 230.

³⁹⁴ Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 16-17.

dillerine tercüme edilmiş ve başta Leonardo da Vinci olmak üzere birçok batılı mekanikçi tarafından da çokça kullanılmıştır.³⁹⁵

2.2.1.4. Matematik

Bazı matematik tarihçileri, sıfırı ilk defa Hintli matematikçilerin kullandığını söylemişlerdir. Halbuki sıfır ilk defa Hint matematiğinde 876'da Gvalior yazılarında kullanıldı, yani Müslümanlardan üç yıl daha sonra. Sıfırı ifade için “.” şeklini daha çok Doğu Müslüman âlemi, “0” şeklini de Batı, yani Kuzey Afrika ve Endülüs Müslümanları kullandı. Müslümanlar tarafından 873 yılından bu yana kullanılan sıfırın Batılılar tarafından kullanımı ise 250 yıl sonra ilk kez Pisalı Leonardo'nun Liber Abaci adlı kitabında zephirum diye geçmiştir. Bugün Almandaki ziffer; İtalyandaki zinero, cenero, zaphiro; Fransızcadaki zero ve İngilizcedeki zero Arapça sıfırın tercümeleridir.³⁹⁶

XIII. yy'ın ilk yıllarında Pisalı Leonard, Bitrucci'nin Arap cebri ile temellendirilmiş *Liber Abbacesi'ni* tercüme etti. Arap cebri Avrupa matematiğinde dönüm noktası idi ve gerçekte Hint menşeli olan ve Araplar tarafından uyarlanıp kısmen kullanılan Arap rakam sistemi böylece ithal edilmiş oldu. Arap astronomi ve astrolojisi Rönesans'ın, Regiomontenus dönemine ve Kopernik devrimine kadar itibar gördü.³⁹⁷

2.2.1.5. Astronomi ve Coğrafya

Kurtuba emiri II. Abdurrahman bu bilgi dalına büyük önem veriyordu. Ne yazık ki, Müslümanların astronomi alanındaki başarılarından çok azı zamanımıza aktarılabilmiştir. Onların bütün eserleri, İspanya'nın Katolikler tarafından istilasından sonraki dini katliamlar sırasında tamamen yok edilmiştir. Biz yalnız Kurtuba ve Tuleytula rasathanelerinin çok büyük bir şöhrete sahip olduklarını biliyoruz. Tarihte büyük şöhret kazanmış olan Endülüslü bir çok bilginlerin adları geçmektedir. Bunlar arasında Mesleme el Mağribi'yi, Ömer İbn Haldun'u, İbn Rüşd ve diğer bazılarını zikretmek mümkündür. Kaybolan eserlerin büyüklüğü ve kıymeti aynı devri yaşamış olan Hristiyan yazarların kitaplarına aldıkları pasajlardan bellidir. Bu suretle X. Alfonso tarafından hazırlanan ve Alfonso Plançetesini diye meşhur olan Plançetenin tamamen Arap çalışmalarının bir kopyası olmasa bile, büyük çapta o çalışmaların tesiri altında hazırlanmış bir eser olduğu ortaya çıkmıştır.³⁹⁸

³⁹⁵ Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 111.

³⁹⁶ Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 39-40.

³⁹⁷ Gabrieli, Francesco, “İlmi ve Edebi Tesirlerinin Avrupa'ya İntikali”, *İslam Tarihi (Kültür ve Medeniyet)*, ed. İsmail Kılıoğlu, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989, 324.

³⁹⁸ Bammat, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, 118-119.

474/1081 yılında ilk kez Valencalı es-Sahti dünyanın gökküresini yaptı. Bu küre çapı 209 mm ve çelikti. 47 burç ve 1015 yıldız, büyüklerine göre bu kürenin üzerine kazınarak gösterilmişti. İşbilye'deki Giralda ise minare olduğu kadar bir rasathane işlevi görüyordu. Bu minarede Cabir İbn Eflah, *Islahu'l Mecisti* adlı çalışması için gözlemler yapmıştı. Kurtuba'lı Bitrucci de Batlamyus astronomisine karşı olan görüşleri ile tanındı. Bu eser sayesinde Kopernik'e yol gösterdi.³⁹⁹

Tuleytulalı İbrahim ez-Zerkâlî astronomik aletleri daha iyi seviyelere getirdi ve böylece tüm toplumlar tarafından tanınır hale geldi. Mesela sonraki yüzyıllarda Kopernik ez-Zerkâlî'nin usturlap üzerine telif ettiği eserlerinden bahsetmişti. Yaptığı astronomik gözlemler o çağın en iyi gözlemleriydi. Bu gözlemleri sayesinde ilk defa ez-Zerkâlî güneşin eva noktasının yer değiştirmesinin yıldızlara göre olduğunu kanıtladı. Yine bu gözlemleri sonucunda "Toledo Tablosu'nu" çizdi. Burada gezegenlerin hareketlerini tek tek gösteriyordu. Avrupa'da bu tablo çok uzun yıllar boyunca kullanıldı.⁴⁰⁰ Batlamyuscu dünya görüşü ve astronomi ez-Zerkâlî tarafından tenkit edilmeye başlanmış ve birçok eski görüşler terkedilmiş, böylece Kopernik ve Kepler'in görüşlerinin temeli atılmıştır. XII. ve XIII. yüzyıllarda bir yandan İspanya'da İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve el-Bitrucilerle anti-Batlamyuscu astronomi gelişmesine devam ederken, Doğuda Harezmi ve bilhassa Meraga Rasathanesi'nde Nasrüddin Tusi başkanlığında bir grup değerli astronomi bilginleriyle de İslam astronomisi büyüklüğünü ve gelişmesini sürdürüyordu.⁴⁰¹ Kopernik *De Revolutionibus Orbium Coelestium* adlı eserin dördüncü kitabında Battani ve Zerkâlî'nin görüşlerine yer verdi.⁴⁰² Ve yine Endülüs ve doğu Müslüman âlimlerinin ispatladığı dünyanın dönüyor olması Rönesansın bilim önderliğini yapanlardan Galile'den yıllar önce idi. İslam dünyası bu fikri kucaklar ve geliştirirken kilise Galile'yi diri diri yakmayı tercih etti.⁴⁰³ Yine Cristophe Colomp Ekim 904/1498'de Haiti'den yazdığı mektupta İbn Rüşd'ü yeni dünyasının keşfine yardım eden müelliflerden biri olarak zikrettiği bilinmektedir.⁴⁰⁴

Dünyanın yuvarlak oluşu çok eskiden beri bilinmesine rağmen Batlamyuscu görüş dünyanın düz bir tepsi gibi olduğunu herkese benimsetti. Buna karşı çıkıp dünyanın yuvarlak

³⁹⁹ Durant, *İslam Medeniyeti*, 246.

⁴⁰⁰ Durant, *İslam Medeniyeti*, 209-210.

⁴⁰¹ Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 70-71.

⁴⁰² Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 72-73.

⁴⁰³ Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 73-74.

⁴⁰⁴ Bammat, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, 70.

olduğunu Müslüman bilginler savunmuştur. İbn Hazm ve İbn Rüşd de bunların içerisinde.⁴⁰⁵

Batının coğrafyacı olarak tanıdıkları ilk simalardan biri İdrisî'dir. XVII. asırda İdrisî'nin ismi bilinmeksizin kitabının iki kere baskısı yapıldı. Sonraki süreçte ise ismiyle beraber Fransızca baskılar yapıldı. 656/1258'de Sicilya Kralı Roger'in davetiyle saraya yerleşip dünya haritaları çizdi. Coğrafya kitabı yazdı. Yazdığı asırdan üç asır sonrasına kadar bütün Avrupanın harita ressamı coğrafya ve harita adına İdrisî'nin eserlerini kopya etmekten başka hiçbir şey yapmamışlardır denilebilir.⁴⁰⁶ Orta çağın dünyaca tanınmış coğrafyacılarından Muhammed el-İdrisi Kurtuba'da okumuştur. Sicilya Kralı II. Roger'in arzusu üzerine Muhammed el-İdrisi Palermo şehrinde *Kitabu'l Rucari* (Roger'in Kitabı) adlı eseri yazdı. Bu kitaba çizdiği haritalar o çağda haritacılıkla alakalı tüm çalışmalardan daha üstündü, doğruluk ve genişlik bakımından eşsizdi.⁴⁰⁷

İslam devletinden, medeniyetinden, halkından ve kültüründen uzak kalmaya çalışan İspanya Hristiyan toplumu uzak tutmaya çalışılmasına rağmen bunu başaramadı ve Endülüslülere istemese bile birçok şey öğrendi. İspanya'nın, Avrupa ülkeleri arasında daha ileri bir seviyede olması da bu sebeptendi. Mesela ilk Avrupa rasathanesi İspanya'da (Endülüs'tekiler dışında) XIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Fakat Avrupa bu rasathaneye çok ilgi göstermedi. Avrupa bunun değerini bilemediğinden Avrupa'da İspanya'dakilerin haricinde rasathanelerin ortaya çıkması için üç yüz yıl gecikecekti.⁴⁰⁸

2.2.2.Sanat, Mimarî ve Musîkî

Endülüs medeniyetinin asıl yükselişi I. Abdurrahman'ın Endülüs'e gelişi ile olmuştu. Sarayını Suriye'deki saraylar gibi inşa ettirmiş, bahçesine oradan getirdiği hurma ağaçlarını dikmişti. Avrupa'daki tüm hurma ağaçlarının aslı bu ağaçtır. I. Abdurrahman oraya sadece bir ağaç dikmekle kalmamıştı. Aynı zamanda Endülüs topraklarına İslam sanatının tohumlarını da -daha sonra Batı'ya gönderilmek üzere- atmıştı. Bu tohumlar mimari, musîkî, şiir vb. edebi sanatlardır.⁴⁰⁹ Yine Avrupa'daki palmiye ağaçlarının ilki I. Abdurrahman'ın sarayın bahçesine diktirdiği palmiye ağacıdır. Masalı, şiiri, sevilesi sayılası kadını, yüce aşkı bu topraklara getiren Endülüslülerdi.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, 83.

⁴⁰⁶ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 224.

⁴⁰⁷ Durant, *İslam Medeniyeti*, 246.

⁴⁰⁸ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 173.

⁴⁰⁹ Hunke, *Avrupa Üzerine Düşen İslam Güneşi*, 381.

⁴¹⁰ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 173.

Moda, kıyafetler, yemek yeme adabı, üç yemekli menü Ziriyab sayesinde Avrupa'ya intikal etmiştir.⁴¹¹ Gala premieri yapan, gala gecesine giden ya da gecenin arkasından gala yemeği yiyen insanlar gala kelimesinin Arapçadan geldiğini bilmezler. Doğu hükümdarlarında devlet namına hizmet veren bilim adamı, sanatçı, yazar gibi kimselere hizmetlerinin karşılığı olarak hila denilen bir elbise hediye etme gelenekleri vardı. Batı da hila yerine böyle hizmetlerin karşılığı olarak nişan vermiştir. Endülüs'te hila kelimesi zamanla galaya dönüşmüştür.⁴¹²

2.2.2.1.Mimarî

Endülüslülerin geliştirdiği başkent Kurtuba, doğudaki Kostantinopol ve Bağdat ile birlikte dünyada en önde gelen üç kültür muhitinden biri olarak Avrupa'nın en ileri kültür merkezi durumuna yükselmişti. Kurtubalı ilim adamları gayet geniş, işlevsel, ve konforlu hamamlarda yıkanıyorlardı. Müslümanların bu başşehrinin şöhreti ta uzaklardaki Almanya'ya, Cermenler Ülkesi'ne kadar öylesine yayılmıştı ki burada yaşayan Sakson menşeli bir rahibe bu şehri “Dünyanın Pırlantası” şeklinde nitelendirmektedir.⁴¹³ Endülüs şehirlerinin ücra sayılabilecek bölgeleri bile tertemiz, her yerlerine kaldırım ve kanal yapılmış, yaşaması oldukça kolay ve nezih hale getirilmiş haldeydi. Ama aynı sürelerde Avrupa'daki şehirlerde temizlik kelimesinden bahsetmek bile zordu. Söz gelimi saraylar ve çevresi hariç şehirdeki tüm sokaklar pislik ve çöp doluydu, kaldırım henüz icat edilmemişti. Avrupa'nın ilk büyük ve en gelişmiş şehri Paris'teki temizlik sorununun konuşulup çare aranması için dahi 200 yıl daha beklenecekti. Bu bekleyişin sonunda 581/1185'de Paris'te Endülüs'teki Arap modelini kabul ve tatbik etmek çare olarak görülecekti. Avrupa'daki diğer büyük şehir için de çok uzun yıllar beklenmiştir. Avrupa'daki şehirler sadece askeriye göre ve savunma durumu açısından bakılarak inşa ediliyordu. Halbuki İslam şehirleri ve kasabaları insanı merkeze alarak planlanıyordu. Ve bu iki anlayışın arasındaki farkın ne kadar çok olduğunu göstermesi açısından önemliydi.⁴¹⁴

İslam sanatı süsleme sanatlarından olan moresk (mağribi) ve arabeks tarzı ile özel ve ileri bir düzey seviye kazandı. Avrupa'nın, İslam sanatını tanınması ilk moresk ve arabeskle gerçekleşti. Batı sanat tarihinde bu iki süsleme sanatı çok önemlidir. Bu sanatlar klasik ve erken Rönesans rokoko dönemlerinde en çok kullanılan sanatlar olmuş, Avrupa'nın her yerine

⁴¹¹ Aydüz, *Endülüs'ün Avrupa'ya 10 Muhteşem Hediyesi*, 97.

⁴¹² Karlsson, *İslam ve Avrupa*, 228-229.

⁴¹³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3: 831-832.

⁴¹⁴ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 160.

işlenmiştir. Avrupa'daki gotik mimari tarzının karakteristik özelliği Endülüs'ün etkisiyle yonca yapraklı yapılan kabartmalı kemerlerdir. Endülüs'teki renkli ve sırlı fayanslar İspanya ve Portekiz'den Latin Amerika'ya oradan da Meksika ve Güney Amerika'daki tüm kiliselere büyük binalara, evlere İslam mirası olarak kalmıştır. Endülüs mimarisinin İspanya'daki kalıcı izleri sadece biçim, tarz ve dekoratif unsurlarla sınırlı kalmamıştır. Mimari, inşaat ve duvarcılıkta kullanılan pekçok terim ve söyleyiş İspanyolca'da Arapça haliyle kalmıştır.⁴¹⁵

Kurtuba Ulu Camii'nin Notro Dame du Puy⁴¹⁶ Kilisesi üzerinde muhakkak bir tesiri olmuştur. Birbirine benzer pek çok hususlara tesadüf olunması insanı böyle bir kanaate sürüklüyor. Puy Kilisesi'nde yonca yaprağı, at nalı şeklindeki veya küçük yapraklar ve çiçeklerle bezenmiş olan kemerler, Kurtuba Ulu Camii'ndekine aynen benzeyen iki renkli köşe taşları bir tesadüfün eseri olamaz. Binanın renkli yüzü, Kurtuba Ulu Camii'nin bir hususiyetini teşkil eden iki katlı kemerler, yarı kemerler üzerindeki kubbeler de bizi Endülüs'e götürmektedir.⁴¹⁷

Endülüs'te kaleler simetrik, yuvarlak ve karesel olarak yapıyordu. Bu kale tarzı önce Portekiz ve İspanya'da yağın hale geldi. Daha sonra ise Fransa'ya, İngiltere' ve Avrupa'nın tamamına yayıldı. Bu tarzın en meşhur ve ilk örneklerine Fransa'daki Bastille ve İngiltere'deki Beaumaris kaleleri sayılabilir.⁴¹⁸

Batı-İslam sanatının belirgin bir vasfını teşkil eden at nalı şeklindeki sıra kemerler Güney Fransa'da hala görülmektedir. Müslüman mimarların ustalığı kadar Santiago ziyaretgâhı da İslamın inşaat usullerini Fransa'nın bir hayli içlerine sokmakta etkili oldu. Koyu ve açık renkli taşları sırayla dizme zevki Burgonya'nın Vezeley şehrindeki Madeleine Kilisesi'nde bile kendini göstermektedir. Güzelliği ondan aşağı kalmayan Puen Velay Katedralinde bir Müslüman-İspanyol sanatkarının çalışmış olduğuna kesin gözüyle bakılmaktadır. Cephelerle yan kapı kemerlerinin bu şehirdeki diğer abidelerde de tesadüf edilen tezyinatını hep aynı sanatkar yaptırmıştır.⁴¹⁹

Britanya'daki Times Nehri üzerindeki Helichem isimli büyük köprü Müslüman mühendisler tarafından yapılmıştır. Endülüs Halifesi Hişam, İngilizlerin köprü için istediği mühendisleri onlara göndermiştir. Bu sebeple köprüye Hişam adını vermişlerdir. Helichem Hişam'ın bozulmuş halidir. Yine Bavyera'daki kiliselerin kubbelerini Müslüman mühendisler

⁴¹⁵ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 161-162.

⁴¹⁶ Fransa'da önemli bir katedral.

⁴¹⁷ Bammat, *İslam'ın Maddi ve Manevi Değerleri*, 346.

⁴¹⁸ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 162.

⁴¹⁹ Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 68-69.

inşa etmişlerdi. Günümüzde Almanya'nın Stutgard kentinde Amedeo adında bir su deposu bulunmaktadır. Amedeo da onu yapan Müslüman Ahmed adının bozulmuş halidir.⁴²⁰

2.2.2.2. Musıkî

Endülüs'ün edebiyat, sanat ve musıkî alanlarında Avrupa'ya etkisi oldukça fazladır. Bu durumu ispat niteliğinde birkaç örnek verelim. Avrupa'da 'fabl' edebî türünün çıkışı bu etkidendir. Kastilya halk şiirinde veya yılbaşı ilahilerinde kullanılan 'villancico'⁴²¹, Endülüs'teki 'zecal' ve 'müveşşah' türündeki şiirlerin etkisi ile ortaya çıkmıştır. XII. yüzyılda Fransa halk şairleri 'troubadour' baladlarını⁴²² zecelden esinlenerek yapmışlardır. Günümüz İspanyol müziğinde de bu izleri bulmak mümkündür. Çünkü Müslüman müzisyenler orta çağlarda Kastilya ve Aragon saraylarında eser icra etmişlerdir. Buna ilaveten XI. yüzyıldan öncesinde müzikte nota usulü Endülüslü müzisyenler tarafından bulunduğu, Batı'ya da Endülüslülerden geçtiği bilinmektedir.⁴²³

Endülüs'te kullanılan musıkî teorileri ve icra şekilleri zamanla Avrupa'ya geçmiştir. XI.-XIII. yüzyıllarda Avrupa'da troubadour (saz şairi-ozan)lar ortaya çıkmıştı. Bunlar hem şahsiyet ve his yönünden hem de şiirlerinin aslı ve yapısı yönünden Müslüman şair ve müzisyenlerden çok etkilenmişlerdir. Bu etkilenme troubadourların şarkı ve manilerine verdikleri isim ya da başlıkların, Müslüman şair ve müzisyenlerin kullandıklarının sadece çevirilerinden ibaret olacak kadar ileri boyuttadır. Troubadourlar, ilk defa Batı Franklar ile ortaya çıkmış halk ozanları olup; Endülüs'ü bilen, gezip görenlerdir. Troubadour, çalgıcı manasındaki Arapça tarrab kelimesinden gelmektedir.⁴²⁴

Musıkî nazariyeleriyle ilk uğraşan Müslüman bilgini filozof Farabî'dir. *Kitabu'l Musıkî* adlı eseri meşhurdur. Matematikten ve fizikten başlayarak musıkî ile ilgilenen yazar, kitabında sesi ilmi bir şekilde izah ediyor ve müzik aletleri yapmak için gerekli usulleri koyuyordu. Haydar Bammat, Risler'in: "Çin-İran gamından hareket eden Araplar incelemeler neticesinde tabi gamı buldular ve müzik aletlerinin yapılmasında büyük ilerlemeler kaydettiler. Gezgin şairlerin çaldıkları kemençe, gitar, ud, darbuka, kudüm, kastanyel vb.

⁴²⁰ et-Tekriti, "Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs'e Heyetler Göndermişlerdi", 187.

⁴²¹ Villancico; İber Yarımadası ve Latin Amerika'nın 15. ila 18. yüzyılların sonlarında popüler olan yaygın bir şiirsel ve müzikal biçimiydi. XX. yüzyılda villancicos'un popülaritesindeki düşüşle, terim sadece "Noel şarkısı" anlamına gelecek şekilde azaldı.

⁴²²Balad; şiirin, müziğe uyarlanmış halidir. Batıdaki bu müzik türü, tamamen efsaneler hakkında veya önemli olaylar hakkında olabileceği gibi, aşk veya sevgiyi konu alan bir şiir de olabilir.

⁴²³ Şeyban, *Reconquista*, 101-102.

⁴²⁴ Gabrieli, "İlmi ve Edebi Tesirlerinin Avrupa'ya İntikali", 521.

bütün bu aletlerin hepsi İspanya ve Batı Avrupa'ya Müslümanlar getirdi" diye ifade ettiğini aktarır.⁴²⁵

Belki de Müslümanların Batı'ya bıraktıkları en mühim musıkî mirası, IX. Asrın ortalarında İslam filozofu ve musıkî nazariyatçısı el-Kindî'nin izah ettiği şekilde, ritmik bütünden usule doğru gelişen musıkîdir. Seyyah şarkıcılar ve Endülüslü cariyeler vesilesiyle Batı, musıkîde usulü XI. yüzyılda tanıdı. XII. ve XIII. yüzyıllarda Latince musıkî etütlerine Endülüs eserlerindeki usul teorisi de eklenmiştir. Akortlarda birçok tellerin aynı zamanda çekilme ve gerilmesi, her şeyde dikeye meyilli Avrupalı'yı armonik müziğe teşvik, böylece kendi temayülüne uygun düşmeyen İslam medeniyetinin bir tercümesine sevketti.⁴²⁶

Gitar, cura, mandolin gibi müzik aletleri Endülüslülerin Avrupa'ya bıraktıkları miraslar arasındadır. Ayrıca, Avrupa bu aletler vasıtasıyla Arap müzik aletleri biçimlerini de almış oldu. İslam'ın yayıldığı dönemde Arap soyluluğu, kibarlığı şiirin en çok sevilen temasıydı. Bu tema Batı edebiyatına roman türünde aktarıldı. Arap müziğiyle şarkılarında kadınlara yapılan övgüler, Fransa'ya aşık türkülerini olarak girmesi yanı sıra, Alman müziğini de etkilemiştir.⁴²⁷

Kilise müziği; tek sesli, 4 makam ve Ambrosius⁴²⁸ ezgilerinden ibarettir. Bu müzik, eğitim almış, Latince bazı İncil cümlelerinin çevirilerinin müzikten çok uzak bir şekilde tekrarlanmasından ibarettir. Yasak olmasından dolayı kilise müziğinde kadın sesi bulunmaz. Avrupa'ya Endülüs enstrümanlarının girişi org, zither ve arp gibi Doğu Roma enstrümanlarının girişinden çok daha önceki dönemlere dayanır. Denilebilir ki müzik Avrupa'ya Endülüslüler ile gelmiştir. Hem İspanya hem Avrupa için kendine has enstrümanlar, ince bir zevk, gelişmiş teknikler, eşsiz besteciler, olağanüstü tarzlara sahip çalgıcılar, yorumcular ve müzisyenler çok yeni gelişmelerdi. Günümüzde Batı müziğindeki en yaygın aletlerin birçoğunun adı Arapçadan geliyor olması ileri nefesli sazların, vurmalarının, düzey telli enstrümanların, yaylı aletlerin, davul çeşitlerinin, kastanyetlerin Müslümanlar vasıtasıyla öğrenilmiş olmasından kaynaklanır. Hadım sesli şarkıcılar Arap müziğinde önemli olmadıkları kadar Avrupa'a önem kazanmışlardır. Çünkü Avrupa'da kadın sesi yoktur, bu kadın sesi hadımların sesleri ile giderilmiş, Avrupa'da özel olarak castratolar⁴²⁹ üretilmişti. Bu

⁴²⁵ Bammat, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, 369-370.

⁴²⁶ Hunke, *Avrupa Üzerine Doğan İslam Güneşi*, 404-406.

⁴²⁷ Karlsson, *İslam ve Avrupa*, 238.

⁴²⁸ Milano piskoposu, teolog ve IV. yy'ın Kilise'ye ait en etkili figürlerinden birisidir. Batı Hristiyanlığı Ambrosius'u dört geleneksel Latin Kilisesi Babaları'ndan biri olarak tanıır.

⁴²⁹ Kastrato; Soprano, mezzo-soprano ya da kontralto seslerine küçük yaşta sahip olan yoksul ve yetenekli erkek çocukların, bu seslerini kaybetmemeleri için kendilerinin ve ailelerinin rızası alınarak ergenlik çağına gelmeden hadım edilmeleri sonucu tiz ve çocuksu sese sahip olan erkek soprano. XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla

castratolar yüzyıllar sonra Avrupa müziğinde çok önemli bir yeri olan opera müziğini geliştireceklerdi Endülüs dansı olan Flamenko Hindistan çıkışlı bir dans olarak Araplarla İspanya'ya gelmiştir. Kilise müziği, tek kilise, tek melodi mantığıyla ilerlerken Endülüs müziği bu durumu tarih edecektir. Ancak XV. asırdan sonra kilise ve Hristiyan dünyası müzikte kendini ilerletebilmiştir.⁴³⁰

Avrupa'da ilk defa ölçüler, armoni, müziği yazma sistemi, notalar Endülüs'te kullanıldı. Avrupa müziğinde nota kullanımı için XI. yy'a kadar beklenmesi gerekecekti.⁴³¹

Dünyanın ilk konservatuarını Endülüs'ün başkentinde kuran Ziryab'dı. Müziğe ilgi duyan ve yeteneği olan herkes burada ahenk ve beste dersleri görebiliyordu. Ziryab sayesinde udu beşinci bas teli eklenmiş ve bu haliyle Avrupa'ya getirilmişti. Udu çalarken ahşap mızrap değil akbaba teleği kullanılıyordu. Müzik teorisi baştan sona yeniden düzenlenmiş, serbest metrik ve ritmik parametreleri yeniden tanımlanmıştı. Müzikteki birçok otorite, kontrpuan ve çoksesliliğin ilk defa Endülüs'te Ziryab'ın kurduğu bu konservatuarda geliştirildiğini ifade eder. Dünya şu anda farklı farklı pekçok müzik türünü zevk içinde dinleyebiliyorsa bu, yüzyıllar boyunca canlı kalan bu nadide değer sebebiyledir.⁴³²

2.2.3.Şiir-Edebiyat

Endülüs'ün sınır eyaleti olan Sarakusta, Endülüs dil ve edebiyatının Batı'ya etkisindeki en önemli şehirdir denilebilir. Çünkü Hûdiler'in elinde olan şehir, Hristiyan süvarilerin uğrak yeriydi. Burada Endülüslüler tarafından yazılan şiirleri dinliyor, bestelenen şarkıları dinliyorlardı.⁴³³ Endülüs'te Arapça edebî eserlerin Latinceye ve diğer Avrupa dillerine tercüme edilmesi de bu hususta önemlidir.⁴³⁴

Batı'da XII. trabodour ve teruver tarzı Endülüslülerin muvaşşah ve zecel türü şiirine çok benzeyen, onlar gibi içeriği duygusal olup enstrümanla söylenebilen şiir türüdür. İcra yerleri de aristokratların ve kralların malikaneleri ve saraylarıdır.⁴³⁵ Yaygın görüşe göre bu tür, Batı Frank halk ozanlarının zecelleri taklit etmesiyle ortaya çıkmıştır.⁴³⁶ Bu tarz şiir

kadar süregelen bir dönemde Roma Katolik Kiliseleri, aldıkları bu çocuklara iyi bir müzik eğitimi verirdi. Ne var ki, bu işlem çocukların %5'inden az bir kısmında başarılı oluyordu.

⁴³⁰ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 174-176.

⁴³¹ Evin İlyasoğlu, *Zaman İçinde Müzik: Başlangıcından Günümüze Örneklerle Batı Müziğinin Evrimi*, İstanbul : YKY, 1999.

⁴³² Aydüz, "Endülüs'ün Avrupa'ya 10 Muhteşem Hediyesi", 98.

⁴³³ Şeyban, *Reconquista*, 412.

⁴³⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 411.

⁴³⁵ Levi Provençal, *el-İslâm fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, thk. Muhammed Salâhüddin Hilmi, çev. Mahmûd Salim, Kahire: Dârü'n-Nehda 1956, 283.

⁴³⁶ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 180.

Akitanyalı Dük IX. Wilhem'in, Hitalı başrahip Juan Ruiz'in eserlerinde, Fransız Rondo ve Balad'larında olduğu gibi Latin Noel şarkılarında, daha önemlisi Petrarca ve Dante'nin eserlerinde de görülür.⁴³⁷

İbn Hazm ve İbn Arabi aşk ve doğa üzerine yazdıklarıyla Avrupa'da platonik aşkın ve romantizmin öncüsü olmuşlardır. İbn Hazm'ın Batı'da en çok rağbet gören eseri *Tavku'l Hamame* (Güvercin Gerdanlığı)'dir.⁴³⁸

Endülüs şiirinin etkilediği gibi nesirleri de Avrupa'yı etkilemiştir. Mesela Avrupa'da fabl türünün serüveni şöyledir; Müslümanlar Hint-İran kaynaklarından esinlenmiş bu türde eserler vemişlerdir. Avrupalılar da Endülüs aracılığıyla aldıkları ilhamlarla fabl türü eserler ortaya koymaya başlamışlardır. Meşhur La Fontaine, *Kelile ve Dimne'den* büyük oranda yararlandığını bizzat kendisi ifade etmektedir. Yine Avrupa'da *Bin Bir Gece Masalları'nın* günümüzde bile büyük bir şöhreti ve önemi vardır. Tennyson ile Browning'in en güzel şiirleri de hep aynı İslam kaynağından ilham almıştır. Aynı şekilde Dante'nin Mirac hadisesinden etkilendiği iddia edilmiştir. Söz gelimi Dante bu hadisedeki figürleri almış kendi üslubunca meşhur eseri *La Divina Commedia*'ya uyarlamıştır.⁴³⁹

İbn Tufeyl 530/1136'da İbn Sina'dan etkilenecek *Hayy b. Yekzan* adında bir roman yazdı. 1082/1671'de bu felsefi roman Latinceye çevrildi. Britanya'nın önde gelen edebiyatçılarından Daniel Defoe bir asra yakın bir süre sonra şöhreti tüm dünyaca tanınan eseri *Robinson Crosoe'u* kaleme aldı. İncelendiğinde Daniel'in büyük oranda İbn Tufeyl'in bu eserinden ilham alarak yazdığı görülür. Dante de *Hayy b. Yekzan* adlı romandan etkilenenler arasındadır.⁴⁴⁰ Carventes'in de Don Kişot adlı eserini Endülüs edebiyatından aldığına dair görüşler vardır.⁴⁴¹

Milâdi 1080 de ortaya çıkan ve ilk Batı edebiyatının bir abidesi olan *Chanson de Roland*, mevcudiyetini Pirene dağlarının her iki yakasında cereyan etmiş savaşlardaki temaslara ithafen yazılmış kahramanlık eseridir. Boccace, Chaucer ve birçok Alman hikayecileri de Endülüs yoluyla İslam tesirinde kalmışlardır.⁴⁴² Le Sage'nin musecca⁴⁴³ türündeki Arap nesirlerinden yaptığı taklitlerden de bu tesirler anlaşılabilir.⁴⁴⁴

⁴³⁷ Hunke, *Avrupa Üzerine Doğan İslam Güneşi*, 425-466.

⁴³⁸ Hamuroğlu, *Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları*, 180.

⁴³⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 411-412.

⁴⁴⁰ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 203-205.

⁴⁴¹ Gürkan, *İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 232.

⁴⁴² Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 62.

⁴⁴³ Cümlelerin sonu veya ortası kafiyeli olan nesir.

⁴⁴⁴ Danişmend, *İslam Medeniyeti*, 62.

SONUÇ

Endülüs'ün fethi ilk İslam fetihlerinin son halkasıdır. Müslümanların orada kalışı yaklaşık sekiz asır sürmüştür. Endülüs Emevîleri'nin hakim olduğu zamanlarda devlet en güçlü zamanlarını yaşamıştır. Ancak Emevîlerden sonra Endülüs Arap, Berberi, İspanyol, Saklebi gibi unsurların iktidar mücadelesi alanına dönmesiyle birçok küçük devletlere bölünmüştür. Endülüs Emevîleri'nin, Murâbitların ve Muvahhidlerin yıkılmasının ardından bu durum Endülüs'te üç kez görülmüştür. Endülüs'ün küçük devletlere bölündüğü zaman dilimlerinin en büyük özelliği idarecilerin birbirinden bağımsız hareket etmesi, gerektiğinde diğer Müslüman idareciyi bertaraf ya da yok etmek için Hristiyanlardan yardım almaktan çekinmemesidir. Bunun sonucunda Endülüs, uzun yıllar boyunca iç savaşa uğramıştır.

Hristiyanlar, Müslümanların içinde buldukları iç savaşları fırsata çevirmiş ve Reconquistayı başlatarak bu topraklardan Müslümanların gitmesi için çalışmışlardır. Tuleytula, Kurtuba gibi önemi büyük şehirlerin düşmesiyle Müslümanlar Gırnata'da birleşmişler, 897/1492 yılına kadar varlıklarını koruyabilme mücadelesi vermişlerdir. 897/1492'de Gırnata'nın da düşmesiyle bu topraklarda Müslümanların siyasi varlıkları bitmiştir. Kalan son Müslümanların 1018/1609 yılında sürgün edilmesiyle İberya Yarımadası ile Müslümanların ilişkisi tamamen kesilmiştir. Sonucun böyle olmasındaki sebebi öncelikle Müslümanların kendi iç zaaflarında aramak daha isabetli olacaktır. Bunun yanı sıra Hristiyanların dinî, siyasî, toplumsal, askerî durumları ve Reconquistadan aldıkları motivasyonunun da büyük rolü vardır.

Bugün Endülüs alanında yapılan çalışmalarda kabul edilen şudur ki Müslümanların fetih sırasında karşılaştıkları İspanya; siyasi istikrarsızlık içerisinde, şehirleri bakımsız, bilimsel ve kültürel üretkenliğin söz konusu olmadığı topraklardı. Müslümanlar bu toprakları fetih sonrası iki yüzyıl içerisinde kültür ve medeniyet açısından Batı'nın en ileri ve güçlü ülkesi haline getirmişlerdi. Bu coğrafya artık sıradan bir coğrafya olmaktan çıkmış; jeopolitik konumunun özellik ve güzellikleriyle, bilim ve sanat adamlarıyla dolu olan şehirleriyle, han, hamam, köşk, cami, çarşı ve saraylarıyla, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin bir arada rahatça yaşadığı özel bir yere dönüşmüştü.

Endülüslü idareciler, fethettikleri bu topraklarda kalıcı olmak için siyasi alanda olduğu kadar kültür ve medeniyet alanlarında da başarılı olmaları gerektiğinin farkındaydılar. Bunun için çok çaba sarfettiler. Bu coğrafyanın yerel imkanlarını ve kaynaklarını bunun için kullandılar. Ayrıca aradaki siyasi çekişmelere rağmen Abbasiler'in ve diğer Doğu İslam dünyasındaki bölgelerin medeniyet ürünlerinin kendi ülkelerine taşınmasına bizzat kendileri teşvik edip, destek verdiler. Yapılan faaliyetlerle, fetih öncesindeki zamanlarda virane olan

Kurtuba Batı'nın Bağdatı haline gelmiştir. Bu durum Reconquista hareketinin de sebeplerinden biri olmuştur. Nitekim Tuleytula'nın işgalinde Kastilyalılar belki de ömürlerinde ilk kez bu kadar mamur bir şehirle karşılaştılar. Kaybettikleri bölgeleri geri alıp siyasi üstünlüklerini tekrar sağlasalar da Hıristiyanlar, medeni açıdan Müslümanlardan çok geri oldukları için onlardan her türlü etkilendiklerini söylemek mümkündür.

Reconquista sayesinde Hristiyanlar sadece İberya Yarımadası'nın siyasi hakimiyetini tekrar kazanmakla kalmadı, aynı zamanda Müslümanların medeniyetlerini de miras olarak aldılar. Zamanla haçlı seferlerine dönüşen Reconquista hareketi ve tercüme faaliyetleri tevarüs hususundaki en önemli iki adımdır denilebilir. Aynı zamanda Yahudiler, Müstar'ibler, Müdeccenler, karşılıklı evlilikler, köle ticareti, yapılan savaşlar, mürtezika birlikleri ve İslam hakimiyeti altında yaşayan Hıristiyanlar bu tevarüsü kolaylaştıran önemli etkileşim unsurları olmuşlardır.

Arapçadan Latinceye yapılan tercümelemler sayesinde Batılılar çok uzun bir aradan sonra ilk kez Yunan medeniyetine ait birikimleri elde edebilmiştir. Bunun yanı sıra Müslümanların Yunan, Mezopotamya, Mısır, Fars, Hint ve Çin medeniyetlerinden faydalanarak ortaya koydukları çeşitli, orijinal ve yeni bilimsel çalışmalarıyla da tanışmışlardır. Bunun sonucunda öncelikle İspanya ve sonrasında Batı Avrupa büyük bir tesirin altında kalmıştır. Endülüs medeniyetinin bilim, teknik, tıp, tarım, sanat, mimari vb. alanındaki etkileri Batı Avrupa'nın Rönesans dönemine girmesine vesile olmuştur. Rissler'in "Batı Rönesans'ı İslam'a borçludur" sözü yerinde bir sözdür. Batı Avrupa'nın bugünkü duruma gelmesinde ve modern bilimde Endülüs'ün önemi büyüktür.

X. yy'da Arapçanın Endülüs halkı, bölgedeki Hıristiyanlar ve Yahudilerin ortak dili haline gelmesi bu medeniyetin Batı Avrupa'da nasıl bir iz bıraktığına güzel bir örnektir. XIII. yy'm başından itibaren İbn Rüşd felsefesinin (Averroism) İtalya'da görüldüğü, ancak Batı Avrupa'nın üç yüz yıl boyunca çalışmaları sonrasında Averroism karşıtı bir reaksiyon gösterebildikleri kabul edilmektedir. Bugün Batı müziğindeki çokseslilik, notalama, tonlama, ana temalar, enstrümental müzik denemeleri gibi pek çok husus Endülüs İslam medeniyetinden Batı'ya kalan eserlerdir. Mimarideki malzemeler, süslemeler, kemerli sistemler, kanallar, cami ve saraylar, şehir planlamaları Kurtuba Ulu Cami, Elhamra sarayı gibi günümüze kadar gelmiş bazı eserlerle Avrupa mimarisine örneklik teşkil etmiş, ona farklı bir boyut kazandırmıştır. Hastalarına 'içine şeytan kaçmış' muamelesi yapan Avrupa Endülüs medeniyetiyle tanıştıktan sonra tıp, eczacılık gibi alanlarda bilgi ve beceri sahibi olmuş, birçok hastalığın tedavisini öğrenmişlerdir. Halen Batı Avrupa'da Zehravî'nin bulduğu bazı

cerrah malzemeleri kullanılmaktadır. Toledo tercüme okulunda Cremonalı Gerard'ın tercüme ettiği İbn Sina'nın eseri *el-Kanun fi't Tıb* Avrupa için tıbbın temeli kabul edilmiştir.

Kültür, medeniyet ve bilim hiçbir zaman tek bir millete, tek bir dine ya da tek bir ülkeye has olmamıştır. Bunlar ademoğlunun ortak malıdır. Babilliler, Asurlular, Sümerliler, Yunanlılar (Grek), Mısır, Çin ve Hindistan gibi değişik ülke ve milletlerin katkılarıyla medeniyet oluşmasından ve olgunlaşmasından bahsetmek mümkündür. Bu mirası Yunanlılardan sonra Müslümanlar devralmıştır. Doğu'da Emevî, Abbasî ve diğer İslam ülkeleri bu mirası daha da ileriye götürmeyi kendilerine görev olarak addetmişlerdir. Batı'da ise Endülüslüler bu sorumluluğu taşımışlardır. Daha sonra Batı bu mirasla tanışmıştır. Uzun yıllardır genelde İslam, özelde Endülüs medeniyetinin yeri ve önemi görmezden gelinen bir durum olsa da son zamanlarda yapılan bazı çalışmalar herkese hakkını vermek hususunda sevindirici niteliktedir. Yine de bütün suçu Batı Avrupa'ya yükleyip 'geldikleri yeri unutuyorlar, sahip oldukları medeniyetin ve bilimsel çalışmalarının dipnotunda Müslüman hocalarının ismini zikretmiyorlar, onların çalışmalarını direkt sahipleniyorlar' şeklinde yakınmak da doğru değildir. Bu konuda yapılan çalışmaları artırmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ADANALI, A. Hadi, “İslam’ın Doğu Tecrübesinin Batıya Aktarımı ve Batıyı Şekillendirmesi”, *İslamiyat Dergisi* 3 (2004).

ADIGÜZEL, Cumhuriyet Ersin, “Matematik-Astronomi”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

-----, “Tıp-Eczacılık”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

-----, “Felsefe-Mantık”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

-----, “Endülüs Medeniyeti’nin Tesirleri”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

AKTEPE, İshak Emin, “Uley b. Rebâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

ALİGHİERİ, Dante, *Cehennem*, çev: Feridun Timur, Ankara: Maarif Vekaleti, 1955.

ÂL-İ ALİ, Nureddin, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul: Ensar Yayınları, 2010.

ALPER, Ömer Mahir, “Mecrîtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

ARSLAN, Şekîb b. Hammûd b. Hasen Arslânî Emir Şekib, *el-Hulelü's-Sündüsiyye fi'l Ahbar ve'l Asari'l Endelüsiyye*, Beyrut: Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, 1997.

AŞUR, Saîd Abdülfettah, *Hadare ve Nüzumu Urubba fi'l Usuri'l Vusta*, Beyrut: Dârü'n Nehdati'l Arabiyye.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, “Emevîlere Kadar Endülüs”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

-----, “Puvatya (Balatu's-Şüheda) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1999).

ATİK, M. Kemal, “Endülüs ve Kuran İlmindeki Yeri”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1985).

AYCAN, İrfan “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, *AÜİFD* 38 (1998).

AYDIN, Mustafa, “Müveşşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

AYDINLI, Yaşar, “İbn Bâcce”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

AYDÜZ, Salim, “Endülüs’ün Avrupa’ya 10 Muhteşem Hediyesi’”, *Derin Tarih Dergisi Özel Sayısı 4* (Kasım 2015).

BALTACI, Burhan, “Dinî İlimler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

BAMMAT, Haydar, *Garb Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1992.

-----, *İslamiyet’in Manevi ve Kültürel Değerleri*, Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1963.

BAYRAKDAR, Mehmet, *İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara, TDV Yayınları, 1985.

BEKSAÇ, Engin, “Endülüs (Sanat)”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

BEYDİLLİ, Kemal, “İspanya (Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

BOUAMRANE, Chikh, “Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Gelişmesi”, çev: Hüseyin Şimşek, *İSTEM Dergisi*, 14 (2009).

BOYACIOĞLU, Fuat, *Fransız Roland Destanı’nda Endülüs Müslümanları*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

BRAUDEL, Fernand, *II. Philip döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayıncılık, 1993.

-----, *Civilization and Capitalizm*, Fransızcadan çev.: Siân Reynolds, Los Angeles: University of California Press, 1992,

-----, *Uygurlukların Grameri*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitapevi Yayıncılık, 1996.

BROWN, Marguerite, *Magnificent Muslims: The Story of Spain’s Arab Centuries*, New York: New Word Press, 1981.

BUTŞİŞ, İbrâhim Kadri, *Eserü’l İkta’ fî Tarihi’l Endelüsi’s Siyasi min Müntasıfî’l Karni’s Salis el-Hicri hatta Zuhuri’l Hilafe (250 h. - 316 h.)*, Rabat: Menşuratu Ukaz, 1992.

CASTRO, Americo, *Hadaretü’l İslam fî İsbanya*, çev.: Süleyman Attar, Kahire: Dârü’s Sekâfe, 1983.

COLAN, George Seraphin, *el-Endelüs*, çev. İbrahim Hurşid, Beyrut: Dar’ül-Kitab’il Lübnani, 1980.

CUAYYIT, Hişam, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

ÇAĞRICI, Mustafa, “İbn Meserre”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, “Şebtûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

-----, “Yahya b. Yahya el-Leysi” *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

DADAN, Ali, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM Dergisi* 14 (2009).

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İslam Medeniyeti*, İstanbul: Yağmur Yayınevi 1989.

DAVUTOĞLU, Ahmet *Medeniyetlerin Ben-İdraki*, İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

DEREKÖY, Sefa, *Moriskoların Şifresi*, Ankara: Pozitif Matbaa, 2014.

DİZER, Muammer, “Cabir b. Eflah”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE İSLÂM TARİHİ, redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1988.

DOZY, Reinhart Pieter Anne, *İslam Tarihi*, Osmanlıcaya çev: Abdullah Cevdet-Türkçeye çev: Vedat Atilla, İstanbul: Gri Yayınevi, 2006.

DURANT, Will, *İslam Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman Yayınevi.

EL-ENDELÜSÎ, Sâid, *Tabakâtü'l-Ümem*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

ERGÜVEN, Şahabettin, “Ana Hatlarıyla XI. Yüzyılda Sosyal Hayat”, *İSTEM Dergisi* 14 (2009).

ERUZ, Sakine, *Çokkültürlülük ve Çeviri*, İstanbul: Multilingual Yayınları, 2010.

FİERRO, Isabel, “Hadisin Endülüse Girişi”, çev. Murat Gökalp, *AÜİFD* 2\47 (2006).

FİDAN, Önder, “Kültürlerarası İletişimin Bir Örneği Olarak İslam Medeniyetinden Yapılan Çevirilerin Avrupa Rönesansına Etkisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 51 (Nisan 2021).

GABRIELİ, Francesco, “İlmi ve Edebi Tesirlerinin Avrupa’ya İntikali”, *İslam Tarihi (Kültür ve Medeniyet)*, ed. İsmail Kılıoğlu, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989.

GARAUDY, Roger, *Endülüs’te İslam*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2014.

-----, *İnsanlığın Medeniyet Destanı*, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.

GOİTEİN, Shelomo Dov, *Jews and Arabs*, New York: Schocken Books, 1974.

GÜRKAN, Ahmet, *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi*, Ankara: Akçağ, 1969.

- , *İslam Medeniyetinin Garbı Medenileştirmesi*, İstanbul: y.y., 1965.
- GÜL, Muammer, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2009.
- GRABAR, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kanat Kitap Yayıncılık, 2010.
- HALLAK, Hassan Ali, *el-Alakatü'l Hadariyye Beyne'sh Şark ve'l Garb fi Usûri'l Vusta: el-Endelüs, Sıkkiliye, eş-Şam*, Beyrut: ed-Dârü'l Câmiiyye, 1986.
- HAMİDÂTÛ, Mustafa Muhammed, *Medresetü'l-Hadis fi'l Endelüs*, Beyrut: Daru İbn Hazm, 2007.
- HAMUROĞLU, Alp, *Hıristiyanlık, İslamlık ve Avrupa: Doğu'dan Batı'ya Uygarlık Kapıları: (Endülüs, Sicilya, Haçlı Seferleri)*, İstanbul: 7 Renk Basım Yayın ve Filmcilik, 2016.
- HARVEY, Leonard Patrick, *Muslim in Spain*, Chicago: University of Press, 2005.
- HATİPOĞLU, Mehmet Said, "Endülüs'e Borcumuz", *İslamiyat Dergisi* 3 (2004).
- HATTÂBÎ, Muhammed el-Arabî, *et-Tıbb ve'l Etıbbâ fi'l Endelüsü'l- İslâmiyye*, Beyrut: Daru'l-Garbi'l İslami, 1988.
- HİMYERÎ, Muhammed b. Abdülmü'nim, *er-Ravdu'l Mi'tar fi Haberi'l-Aktar*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1984.
- HİTTİ, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 1995.
- HİZMETLİ, Mustafa, "Hisbe Risalelerine Göre Endülüs'te Çevre", *İSTEM*, 14 (2009),
- HOURANI, George Fadlo, "Endülüs'teki Akli İlimlerin İlk Gelişimi", çev. Mehmet Özdemir, *Dini Araştırmalar Dergisi* (Ocak-Nisan 2000).
- HUNKE, Sigrind, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Sezgin, Bedir Yayınevi.
- HUŞENÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Haris b. Esed el-Kayrevani, *Ahbaru'l-Fukaha ve'l-Muhaddisin*, thk. Luis Molina, María Luısa Avıla, Madrid, 1992.
- İMAMUDDİN, S. Muhammed, *Endülüs Siyasi Tarihi*, çev. Yusuf Yazar, Ankara: Rehber Yayınları, 1990.
- IRWING, Washington, *El-Hamra: Endülüs'ün Yaşayan Efsanesi*, çev. Veysel Uysal, İstanbul, 1992.
- İBN BESSAM EŞ-ŞENTERİNİ, Ebü'l-Hasan Ali, *ez-Zahire fi Mehasini Ehli'l-Cezire*, nşr: İhsan Abbas, Beyrut, Daru's-Sekafe, 1979.
- İBN BEŞKÜVAL, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mesud, *Kitabü's-Sıla fi Tarihi E'immeti'l-Endelüs*, nşr. İzzet el-Attar el-Hüseyni, Kahire: ed-Darü'l-Mısıriyye, 1966.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ'*, neşr: Gotthelf Bergstraesser, Kahire : Mektebetü'l-Hancı , 1932.

İBN CÜLCÜL, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Endelüsi, *Tabakatü'l-Etibba ve'l-Hükema*, thk. Fuad Seyyid, Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1955.

İBN'ÜL ESÎR, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, thk. Carolus Johannes Tornberg, Beyrut : Daru Sadır, 1965.

İBNÜ'L-FARADÎ, Ebu'l-Velid Abdullah b. Muhammed b. Yusuf, *Tarihu Ulemai'l-Endelüs*, thk. İbrahim el-Ebyari, Kahire: Daru'l Kitabi'l Mısır, 1993.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi , *Suretü'l-Arz*, thk: J. H. Kramers, Leiden : E.J. Brill, 1938.

İBN İZARÎ, Ebu Abdullah Muhammed el-Merrakuşi, *el-Beyanü'l-Mugrib fî Ahbari'l-Endelüs ve'l-Magrib*, thk. Georges Seraphin Colin, Evariste Levi-Provençal, Beyrut : Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009).

İBN RÜŞD, *Tehafütü't Tehafüt*, çeviren: Kemal Işık, Mehmet Dağ, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1986.

İBN SAHİBÜSSALAT, Ebu Mervan Abdülmelik b. Muhammed, *el-Mennü bi'l İmame*, thk. Abdülhâdi Tazi, Beyrut: Darü'l Garbi'l İslami, 1987.

İLHAN, Sinan, "Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler", *İstem Dergisi*, 14(2009).

İNAN, Muhammed Abdullah, *Devletü'l İslam fi'l Endelüs*, Kahire: Mektebetü'l Hancı,1988.

-----, *el-Asâru'l Endelüsiyyeti'l Bakiye fî İspanya ve'l Burtugal*, Kahire: Müessesetü'ül Hancı,1961.

"İspanya", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,1991.

KALIN, İbrahim, *Ben, Öteki ve Ötesi*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Bakî b. Mahled", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,1991.

-----, "İbn Vaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,1999.

KARLIĞA, Bekir, "İbn Rüşd (Tıp ve Astronomi)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

KARLSSON, Ingmar, *İslam ve Avrupa*, çev: Gülseren Ergün, İstanbul: Cem Yayınevi, 1996.

KAYA, Mahmut, “Bitrûcî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

-----, “İbn Baytar”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

KAZICI, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: İFAV Yayınları 2003.

KESKİN, İshak, “Endülüs ve Sicilya Örneklerine Göre Batı Arşivciliğinde Doğu Etkisi’’, *XI. ve XVIII. Yüzyıllar İslam Türk Medeniyeti ve Avrupa Sempozyumu*, İstanbul: İSAM, 24- 26 Kasım, 2006.

KILIÇ, Mahmud Erol, “İbn Arabî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

KILIÇ, Hulusi “İbn Madâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

KIRBIYIK, Kasım, “Abbas b. Firnas”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

KOÇ, Mehmet Akif, “Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi”, *İslamiyat Dergisi*, 3(2004).

KURAN, Ercüment, “Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika 'ya Nakli ve Neticeleri’’, *Endülüs'ten İspanya'ya (Sempozyum)*, Ankara 1996.

KURTULUŞ, Rıza, “Avrupa (Kıtada İslamiyet)”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

KUTLUER, İlhan, “İbn Tufeyl”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999, 20: 418-25.

KÜÇÜK, Hülya- Hamza, “Endülüs'te Önemli Bir Sima İbn Berreçan”, *SÜİFD* 14 (2002),

KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, “Medinetüzzehra’’, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2003.

LEA, Henry Charles, *İspanya Müslümanları: Hristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2006.

LEVİ-PROVENÇAL, Evarista, *el-Hadaratü'l Arabiyye fî İspanya*, çev. Et-Tahir Ahmed Mekki, Beyrut: Dâru's Sekâfe, 1983.

-----, *el-İslâm fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, 1956 ; thk. Muhammed Salâhüddin Hilmi ; trc. Mahmûd Salim, Kahire: Dârü'n-Nehda.

-----, “Moriskolar”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1979.

-----, “Toledo”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1979.

LEWIS, Bernard, *Müslümanların Avrupa'ya Keşfi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.

MAKDİSİ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, E.J. Brill, 1906.

MAKKARÎ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed et-Tilmisani, *Nefhü't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Râtib*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sader, 1968,1997.

MAYERHOF, Max, *İslam Medeniyet Tarihinde Fen ve Tıp*, çev. Ömer Rıza, 1935.

MENOCAL, Maria Rosa, *Dünyanın İncisi*, çev. İhsan Durdu, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.

MESUD, Muhammed Halid, “Endülüs İslam Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış”, *İSTEM*, 14 (2009).

MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti: İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları,2000.

MU'NİS, Hüseyin, *Fecru'l Endülüs*, Kahire: Dâru'r Reşad, 2005.

-----, *Tarihu'l-Coğrafiyye*, Cidde: ad-Daru's Suûdiyye, 1985.

NEFIS, Ahmed, *el-Fikru'l-Coğrafi fi't-Türasi'l-İslam*, Arp. çev: Fethi Osman, Kuveyt 1978.

ÖNKAL, Hakkı, “İslam Sanatı ve Mimarlığı”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, TDV Yayınları, Ankara, 2013.

-----, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, TDV Yayınları, Ankara, 2013.

-----, “Endülüs (Siyasi Tarihi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

-----, “Ebu Ubeyd el-Bekri”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

-----, “İspanya Tarihinde ‘Doğululaşma’ ve ‘Batılılaşma’ Tartışmaları”, *İslamiyat Dergisi*, 3 (2004).

- , “Morisko”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,2005.
- , “Müdeccen”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,2006.
- , “Sîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,2009.
- ÖZER, Salih, *Endülüslü İbn Battal ve Buharî Şerhi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2007.
- PALENCÍA, Angel Gonzalez, *Tarihu'l Fikri'l Endelüsi*, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1955.
- POSNER, Ernst, “Ortaçağ İslam Dünyasında Arşivler”, çev: Ahmet Oğuz İçimsoy, *Kütüphanecilik Dergisi*, 4 (1998).
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dinar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 9: 352-353.
- SALİM, Abdülaziz, *Tarihü'l Müslimin ve Asaruhum fi'l Endelüs*, Beyrut : Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981.
- SAMİ, Şemsettin, *İslam Medeniyeti*, İstanbul: Hafe Yayınları, 1980.
- SARIÇAM, İbrahim- Erşahin, Seyfettin, *İslam Medeniyet Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları 2013.
- SEZGİN, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev: Abdurrahman Aliy, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, 2008.
- ŞENTÜRK, Mustafa, “Endülüs Tefsîr Kültürü”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (2012).
- ŞEYBAN, Lütü, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman ve Hristiyan İlişkileri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- , “Hristiyan İşgallerinde Endülüs Şehirleri”, *Eski Yeni Dergisi* 1 (Bahar 2006).
- SHILOAH, Amnon, “İber Yarımadası'nda Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Müzik Kültürlerinin Buluşması”, *İSTEM*, 14 (2009).
- SOUTHERN, Richard W., *Ortaçağ Avrupası'nda İslam Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, 2001.
- SÖNMEZ, Mehmet Ali, “Haneş b. Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları,1997.
- ŞÜKÜROV, Qiyas, “XIII.-XV. Yüzyılların Endülüs Mutfağı”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası*, Aralık, 2011.

TAHRALI, Mustafa, “Muhyiddin İbn Arabi ve Türkiye’ye Tesirleri”, *Endülüs’ten İspanya’ya (Sempozyum)*, Ankara, 1996.

TAYLOR, Richard, “İbn Rüşd: Dini Diyalektik ve Aristotelesçi Felsefi Düşünce, İslam Felsefesine Giriş, çev. Cüneyt Kara, İstanbul: Küre Yayınları, 2007.

ET-TEKRİTİ, Selim Taha, “Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs’e Heyetler Göndermişlerdi”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 7\75-76 (1968).

EL-UBÛDÎ, Câsim, “İşbîliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1935.

VAROL, M. Bahaüddin, “Endülüs'te Coğrafya ve Coğrafyacılar”, *İstem Dergisi*, 14 (2009).

PIERRE, Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, İstanbul: Küre Yayınları, 2011.

WIEDEMANN, Eilhard, “Mecrîtî”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 7: 440.

WELLS, Jess, *Kadın Gözüyle Batı Avrupa’da Fahişeliğin Tarihi*, çev. Nesrin Arman, İstanbul: Pencere Yayınları, 1997.

YARDIM, Ali, “İbn Hayr”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “İsâ b. Dînâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Eşariyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

-----, “el-Fasl”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

YILDIZ, Musa “Zecel”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

YILDIZ, Şevket, “Endülüs Yahudileri ve İslam Kültür ve Biliminin Avrupa’ya Geçişinde Oynadıkları Rol”, *İSTEM*, 7/13 (2009).

YİĞİT, İsmail, “Nasrîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

ZEBİB, Necib, *Mevsuâtü’l Âmme li’t Tarihi’l Mağrib ve’l Endelüs*, Beyrut: Dârü’l Emir, 1995.

ZEYDAN, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1974.

ZİYA PAŞA, *Endülüs Tarihi*, yayın yönetmeni: İsmail Demirci, İstanbul, 2004.